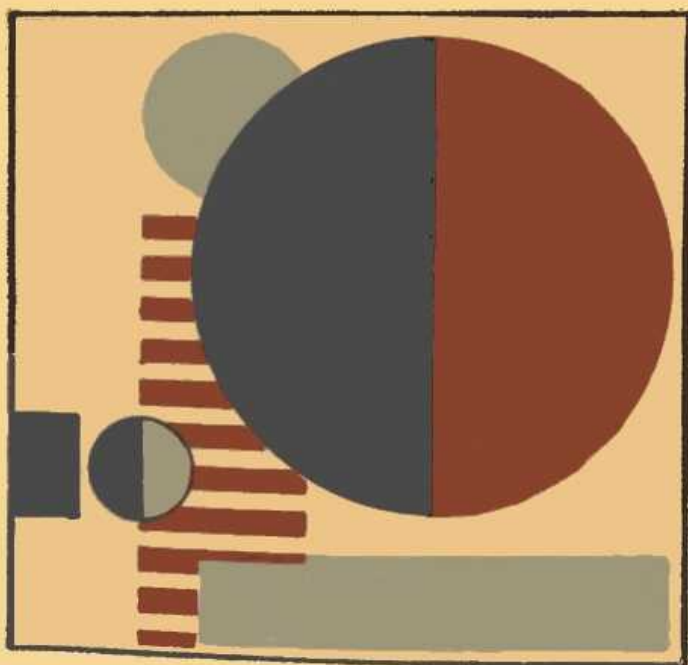

PSZICHOLÓGIA – NEVELŐKNEK

Dr. Bagdy Emőke

CSALÁDI SZOCIALIZÁCIÓ
ÉS SZEMÉLYISÉGZAVAROK

Sorozatunk jelen kötete a nevelés szempontjából elsőrendűen fontos témáról nyújt korszerű és érdekes tájékoztatást. A szerző klinikai pszichológus az ország egyik legjelentősebb pszichológiai kutatóhelyén; hosszú ideje foglalkozik a témával, s mint két gyermek anyja, bőven rendelkezik saját élménnyel is a családi szocializáció terén. Ugyanakkor otthonosan mozog a téma nemzetközi szakirodalmában, s a bonyolult problémákat is viszonylag egyszerűen, közérthető megfogalmazásban és a pedagógiai tanulságokat szem előtt tartva tárja az olvasó elé.

Bírálok:
Dr. Ranschburg Jenő
Dr. Cseh-Szombathy László

ISSN 0324-3273
ISBN 963 17 8804 0

© Dr. Bagdy Emőke, 1977

Dr. Bagdy Emőke

**CSALÁDI SZOCIALIZÁCIÓ
ÉS SZEMÉLYISÉGSZAVAROK**

BEVEZETÉS

Ez a könyv az „emberré nevelés” *társas meghatározottságú* folyamatával, a gyermekkori szocializáció családon belül zajló legfontosabb történéseivel, eredményeivel és következményeivel foglalkozik.

Az emberformálás társas folyamatában nyomon kísérjük azokat a jelentősebb időszakokat, amelyekben a gyermek útravalót gyűjt a felnőtti élethez, megtanul szeretni, örülni, ragaszkodni, együttérezni, beletanul az emberi viselkedés követelményeibe, szabályaiba, és kitörölhetetlenül bevési a szülei, családja és személyes környezete által nyújtott viselkedési mintákat.

Hosszú és nehéz út vezet mindnyájunkat a felnőtté válásig, ebben kezdettől fogva társakra van szükségünk. *Létünk forrása, feltétele, szükséglete és katalizátora a társkapcsolat.* Hatásai az emberi személyiség biológiai, pszichés és szociális szintjeinek kialakulásában, egységgé integrálódásában egyaránt meghatározók. Az idegrendszeri érést, a szervi működések zavartalan kifejlődését ugyanazok a specifikusan emberi környezetből származó, személyes érintkezéseken alapuló ingerek serkentik, amelyek egyszersmind a lelki rendszer érését, a személyes én kialakulását, a lelki apparátus felépülését szolgálják. *Belső lelki rendszerünket külső, társas közvetítésű mintákból építjük fel,* így benne mindaz, amely sajátosan emberi, társas meghatározottságú.

A társ jelenléte, a vele való kapcsolat ingere és modellje a *szociális tanulás* folyamatának. A társkapcsolat működése és működtetése során alapvető emberi

élmények és képességek birtokosaivá válunk. Együttes cselekvésekben kap tartalmat, indítékot és örömet a tevékenységünk, e folyamat tanít meg a munka igényére, képességére és pótolhatatlan örömére, miközben egyaránt csiszolja készségeinket, és gazdagít az együttes cselekvés társas élménytöbbletével.

E szerteágazó és gazdag folyamatot sokféle szálon követhetjük. Megvizsgálhatjuk azt, milyenek azok a társadalmi alakulatok, intézmények és csoportok, amelyeknek hatásmezejében kifejlődik az egyedi személyiség (szociológiai megközelítés). Követhetjük azokat a jellegzetes, „kulturáspecifikus” történeteket, amelyek eltérő kultúrkörökben különféle értékeket és normákat közvetítenek a gyermeknek, vizsgálhatjuk ezek lecsapódását és eredménykülönbségeit a személyiség társas viselkedésében (kultúrantropológiai irány).

Megközelítésünk azonban más fonalon halad. Mindvégig a gyermeki személyiség fejlődésének útját, a szociális viselkedés kialakulásának geneziséét követjük, *a személyiség egyedi rendszerének szerveződését meghatározó társas történetekkel és hatásokkal foglalkozunk* (személyiségpszichológiai megközelítés). Megvizsgáljuk azt, milyen szerepe van az egészséges, munka- és örömképes személyiség kialakulásában a gyermek közvetlen személyes környezetének, a családnak (szociálpszichológiai szempontok).

Az emberi lényegét kimunkáló szocializációs folyamatnak azt a gyermekkori szakaszát követjük, amely döntően a *család kereteiben* zajlik. A gyermeket alakító társas hatások sokaságából (szülők, gondozók, nevelők, testvérek, kortársak, lakókörnyezet stb.) azért emeljük ki a

családot, mert ez a legelső, érzelmileg pedig mindvégig legjelentősebb közösség az életünkben, amely a társas viselkedés és tevékenység szokásrendjébe bevezet. Az életünket alakító, nagy erejű érzelmek és indítékok nagyrészt ennek a sajátos „kiscsoportnak” a világában bomlanak ki, itt tesszük meg az első lépéseket a „másik” felé. A szülő és gyermek kapcsolat minden későbbi emberi kontaktus alapmintája.

Amikor a szülő-gyermek viszonyon belül *kiemelten foglalkozunk az anya-gyermek kapcsolat kialakulásával*, akkor részint a személyiség zavarait kutató, gyógyító klinikai pszichológia újabb felismeréseire, részint e kapcsolatforma elsődleges és meghatározó jelentőségére szeretnénk rámutatni. Ez mindannyiunk első emberi köteléke; az anya szeretetének melegében bontakoznak ki érzelmi életünk kezdeményei, ez indítja el és alapozza meg testi, lelki és társas kapcsolati fejlődésünket. Az anyai biztonság, szeretet, elfogadás és védelem hiánya vagy fogyatékosságai miatt *a kifejlődő lelki rendszer alapjai károsodhatnak*. Alapok nélkül a személyiségépítmény homokvár gyengeségű, törékeny és ingatag. Csekély teherbírása pedig veszélyezteti épségét, és ez kiindulópontja lehet a hibás, esetleg betegségig fokozódó kedvezőtlen pszichikus fejlődésnek.

Milyen segítséget nyújthat a nevelőknek e folyamatok megismerése? Hogyan kamatoztathatjuk ezeket az ismereteket a pedagógiai gyakorlatban?

A pedagógus alkotó munkája az emberformálás. Ebben pedig nemcsak szakismereteit, tapasztalatait, hanem *saját személyiségét használja fel munkaeszközként*. Míg a szülők nevelési feladatai életük meghatározott szakaszára

korlátozódnak, addig a pedagógus egy életen át hivatásos „másodszülői” funkciókat vállal, annak minden felelősségével és súlyával. Nevelői értékközvetítő munkáját kettős felelősség jegyében végzi. Személyiségeszközének tudatos működtetéséhez egyrészt folyamatos és magas szintű önismeretre van szüksége, másrészt ugyanakkor ismernie is kell a gondjaira bízott gyermekek világát és egyedi személyiségét, hogy „eleven munkaeszközét” ne csak tudatosan, de hatékonyan is alkalmazhassa.

Míg az önismeret fejlesztésében törekvéseink nem ütköznek külső akadályokba, addig a gyermek megismerését több körülmény korlátozza vagy gátolja. Fejlődését ugyanis elsődlegesen teljesítményének és magatartásának alakulásában mérjük le, de nem ismerjük eléggé azt a világot, amelyből a gyermek biológiai léte eredt, személyisége körvonalazódott. Felszínes képünk, néhány személyes tapasztalattal színezett, sommás ítéletünk van általában arról, milyen a gyermek családja, otthonának miliője, ez milyen értékeket közvetít felé, és milyen hatások szűrőjébe kerül mindaz, amit az iskolai nevelés keretében nyújtunk számára. Amikor a gyermekről kialakul egy többé-kevésbé határozott kép, megismerjük viselkedési szokásait, erényeit és gyengéit, úgy véljük, hogy már kiszámíthatjuk várható viselkedését. Ha váratlan fordulatokat, szokatlan vagy ijesztő magatartást, fejlődési visszaesést vagy ugrásokat tapasztalunk, sokszor nem értjük, mi történt, nem tudjuk megmagyarázni a változást. Hajlamosak vagyunk egy-egy konkrét okot keresni, amellyel az érthetetlen mégis magyarázatot nyerhet. Ítéleteinkben óhatatlanul sablonok jelennek meg: pl. azért ideges a gyermek, mert örökletesen

gyengébb idegrendszerű; azért esett vissza a tanulásban, mert hanyag és lusta; ilyen a természete; azért dekoncentrált, mert mindig máson jár az esze; engedetlen, nem akar figyelni stb. Ha a gyermek viselkedészavara már nyugtalanító, akkor többnyire felmentő, néha megbélyegző ítéletként szánjuk a „biztosan örökölte” feltevést.

A megzavart, hibás, alkalmazkodni képtelen viselkedés okainak találgatásában sokszor szem elől tévesztjük a legfontosabbat: *a gyermek adott magatartásának története van*, nem pedig egy vagy néhány oka. A magatartási zavarok, ideges panaszok, feszültségek, szorongás, teljesítménylabilitás, dekoncentráltság, érzelmi kiegyensúlyozatlanság éppúgy a személyiség egész fejlődéstörténete által meghatározott, mint az elért kedvező eredmények vagy nevelési sikerek. A szokatlan, érthetetlen magatartás csak a felszínen tűnik magyarázhatatlannak. Okait a gyermek egyedi élettörténete, családi világának sajátosságai, szüleihez, testvéreihez, személyes környezetéhez való viszonyának megismerése fedi fel számunkra. Ehhez pedig az szükséges, hogy sematikus, felületes ítéleteinket (örökölte a gyermek, rossz, nevelhetetlen, cinikus stb.) lépje át a gyermeket és környezetét megismerő, megértő és segítő szándék.

Ebben a könyvben szeretnénk képet adni arról, milyen buktatókat rejt magában a fejlődés, a gyermekkori szocializáció. Legfontosabb törekvésünk annak bemutatása, hogy a gyermekkori vagy később kialakuló személyiségzavarok nem egyoldalúan, örökletes tényezők eredményeként jönnek létre, hanem társas fejlődésünk egyéni történetének folyamatában és *e történések*

következtében alakulhatnak ki. „Amit megtehet az öröklés, azt megteheti a környezet is” (Zazzo R. 1960) _ ez nevelőmunkánk értékét és felelősségét megsokszorozza.

E zavarok megelőzéséhez kíván ez a könyv ismereti és szemléleti alapokat nyújtani a szülőknek és a nevelőknek. Elsősorban azoknak, akik a csecsemők, kisdedek és gyermekek nevelését választották hivatásul, de mindazoknak is, akik szívükön viselik a gyermekek sorsát, a család egészségének és a lelki egészségvédelemnek szolgálatát.

1. A SZOCIALIZÁCIÓ ALAPJAI

Szocializáció: az emberi lényeg kimunkálása

Az ember bonyolult viselkedési „forgatókönyvének” megfejtésében az utóbbi évtizedek során a lélektan jelentős előrehaladást tett. Főként a szocializációs folyamatra vonatkozó ismereteink gyarapodása járult hozzá nagymértékben az emberi magatartásformák eredetének, fejlődésének megismeréséhez mind az alkalmazkodóképes, normális, mind a hibás fejlődésen alapuló rendellenes, kóros magatartásformák terén.

A *szocializáció* a társadalomba való beilleszkedés folyamata, amelynek során az egyén megtanulja megismerni önmagát és környezetét, elsajátítja az együttélés szabályait, a lehetséges és elvárt viselkedésmódokat. Ebben a folyamatban a társas együttélésre nevelő hatások és az egyéni befogadóképesség eleven kölcsönhatása érvényesül. Mások viselkedésének látott, átélt, tapasztalt élményei, a szülők által nyújtott viselkedési „minták”, a saját magatartásunkról nyert visszajelentések módosító hatásai és a tudatos nevelés útján közvetített törekvések egyaránt belejátszanak ebbe a fejlődésbe. Ennek során humanizálódunk; emberi viselkedésformákat tanulunk, indulatainkat megszelídítjük és közmegegyezéssé formákba zárjuk; megtanuljuk az érzelmi kifejezési formákat; elsajátítjuk a tárgyakkal való bánás módjait, az eszközös tevékenységet; kialakítjuk, fejlesztjük a gondolkodás, tervezés, önkifejtés, akarás lehetőségi formáit; megismerjük a másokkal való

kapcsolat árnyalt lehetőségeit; a kontaktus legfőbb közvetítő eszközét, a beszédet. Összefoglalóan: megtanulunk emberi módon élni és viselkedni. A szocializáció tehát lélektani szempontból a személyiségfejlődés társadalmi vetülete (Buda B., 1974).

Az embergyerek szülői és társas környezet hiányában ugyanis legfeljebb anatómiájában felel meg embernek, míg viselkedése szinte alig emlékeztet az emberére. Nem rendelkezünk olyan ösztönapparátussal, amely lehetővé tenné a környezet társas hatásaitól független emberi kibontakozást. A vele született adottságok és tulajdonságlehetőségek kimunkálása társas feltételekhez kötött, ehhez pedig az emberi együttélés *mintái* szükségesek. Az emberré válás szocializációs folyamat, a vele született adottságok *társas kialakítása*, amely az emberi együttélés sajátos egységeihez, a *kiscsoportokhoz* kötött (Mérei F., 1971).

Az a közeg, amelyben az emberré és felnőtté válás zajlik, a *mikromilió*, elsődlegesen a családi, majd a munkahelyi, baráti, szórakozási stb. kiscsoportok színtere. Legtöbb hatás e közvetítő szférán át jut el az emberhez, a nagy társadalmi hatások éppúgy, mint az életvezetési szokások, a viselkedési normák és szabályok. A *mikromilió* tehát az a társas mező, amelyet együtt élő, összetartozó személyek alkotnak. Az ebben kialakuló kapcsolataink jellegzetessége a *személyesség* és a *kölcsönösség*. A résztvevők kapcsolatait különféle szintű érzelmek és indulatok szövik át, és nincs közömbös történés. A hatások erejét az érzelmek hajtóereje adja. Éppen ezért a kiscsoport az egymásra hatásnak sokféle útját nyitja meg és tartja fenn. Ez egyben emberi fejlődésünk örök iskolája, ahol kialakítjuk és változtatjuk a

korunknak, nemünknek, társadalmi helyzetünknek megfelelő viselkedési mintákat, értékeket és ítéletrendszerünket.

A *szocializáció* tágabb értelemben az *egész életet átszövő folyamat*, tehát a felnőttkorban is érvényesül. Szűkebb értelemben azonban e folyamatban legdöntőbb az a periódus, amikor társas viselkedésünk alapjait alakítjuk ki. Ez a történésekben, változásokban és érzelmekben igen gazdag folyamat a gyermekkori szocializáció.

A *gyermekkori szocializáció* a személyes én kibontakozásának történéseivel veszi kezdetét. A társas hatások közvetítésének fő tényezője ekkor még a *család*, elsősorban az *anya*. A személyiség megalapozását és differenciálódásának folyamatát a családi „közvetítő rendszer” kölcsönhatásai indítják meg, ezért a családot tekinthetjük a szocializáció elsődleges műhelyének.

A szociális tér növekedésével (óvoda, iskola stb.) a szocializáció mindinkább a családon kívüli közvetítő rendszerek hatóterébe kerül át, elsősorban a *kortárscsoportok* jelentősége fokozódik. A gyermeki én felnőtté válását megindító serdülőkorban a kortárscsoportok szerepe még jelentősebb.

A kapcsolatokat megvalósító kommunikációs (közlési) eszközök között első helyen áll a *nyelv*, amely mint *objektíváló rendszer* nemcsak az elsődleges kommunikáció (a beszéd) eszköze, hanem kultúránk történetileg meghatározott szokásrendjének elsajátításában is alapvető. A másik ember megértése az alkalmazkodás előfeltétele, egyben a *tudatos* ön- és környezetszabályozás eszköze is.

Végül a közvetítő rendszerek szerves tartozéka az *anyagi-technikai kultúra* is. A képességkialakító, készségfejlesztő tárgy- és eszközhasználat lehetővé teszi az egyén és környezete közötti viszony differenciálódását, a tárgyi-gyakorlati tevékenység fejlődését. A tárgyi alakító- és cselekvőképességek fejlődése pedig nemcsak az intellektuális képességek kibontakozásának motorja, hanem az emberi életben alapvető *munka*, az ennek folyamatában megélt tevékenységi siker és szociális elismerés biztosítója.

A sajátosan emberi tanulásmódok és tevékenységi formák fejlődése éppoly fontos tényezője a szocializációnak, mint az interperszonális (személyek közötti) történések, sőt, e két sík kölcsönhatásának fényében világítható meg leginkább az emberi, társadalmi lényre fejlődés (Váriné Szilágyi I., 1976).

A gyermek aktivitását, érdeklődését, kezdeményezőképességét a személyes kapcsolatok *indukálják*, serkentik, egyben *szabályozzák* is. A gyermek hozzáméri viselkedését a számára jelentős személyekéhez, kezdetben a családtagok, szülők, testvérek, később pedig a kortársak „viszonyítási csoportjainak” mintáihoz. Ezért sem tekinthetjük a gyermeket passzívan alkalmazkodó lénynek, hanem léte kezdetétől aktív, környezetére alakítóan visszaható embernek, aki fokozatosan jut el addig a szintig, amikor már túlnyomóan ő képes tudatosan alakítani önmagát és környezetét.

A gyermeki aktivitás, az ön- és környezetalakító képességek olyan *interperszonális erőterben* bontakoznak ki, amely eleven keretét, feltételeit és mintáját szolgálja a gyermek társas, majd pedig társadalmi lényre

fejlődésének. Az ember „nembeli lényegének” kimunkálása nem azt jelenti, hogy az eredendően biológiai lényből fokozatosan alakítunk társadalmi. Ez feltételezné a biológiai és egyedi emberinek a szociálissal való szembeállítását, a vele született, ösztönös és a társas közvetítéssel tanult emberi magatartás elválasztását. Az ember azonban eredendően társas lény, az örökletes és környezeti, az egyedi és a szociális tényezők, hatások egységes fejlődési folyamatban olvadnak össze „emberivé”, és legfeljebb csak didaktikus okokból választhatók szét.

„Az egyén maga a társadalmi lény. Életmegnyilvánítása – ha nem is jelenik meg egy közösségi, másokkal együttesen véghezvitt életmegnyilvánítás közvetlen formájában – azért maga a társadalmi élet nyilvánítása és igazolása.” (Marx)

A család mint elsődleges szocializációs kiscsoport

Az ember kultúrájának szokásait, szabályait és a viselkedés külső elvárásait jórészt az első szocializációs kötelékben, a családban tanulja meg.

A család ősi intézmény, amely évezredek óta valamennyi kultúrában létezik valamilyen formában. Olyan életkeret, amelyben biológiai létünk megvalósul, pszichés fejlődésünk pedig alapvető jegyeit, individuális arculatát bontja ki. A család az egyén és a társadalom közti *közvetítő kiscsoport*, éppen ezért „elsődleges közvetítő társadalmi egységnek” tarthatjuk. Ez azt jelenti pl., hogy a családtagok külső kapcsolatait a belső családi kötelékben átminősítjük, megváltoztatjuk, tehát sajátosan

szabályozzuk. Ugyanez történik a társadalmi hatásokkal is (Hidas Gy., 1968).

A család *elsődlegessége* abban áll, hogy 1. a legkorábbi életszakasztól kezdve hat a fejlődő egyénre, 2. érzelmi kötelékei, kapcsolatainak erőssége, hosszan tartó hatása alapvető érzelmi és viselkedési modelleket vés be a személyiségbe, és ezeket mint *diszpozíciókat* (hajlamosító tényezőket) továbbvisszük az életbe, 3. közvetítő funkciója által megvalósítja a családi (személyes) és társadalmi értékrendszerek beépítését, és így optimális esetben *előkészíti* a felnövő egyént arra, hogy teljes értékűen vegyen részt a társadalom működésében.

A család *szocializációs funkciója* többszintű. Ellátja a gyermek biológiai gondozását, biztosítja azokat a feltételeket, amelyek az éréshez és fejlődéshez szükségesek, ugyanakkor meghatározott magatartási és szerepmintákat is közvetít. Erre a primer szocializációs alapozásra épül azután a tudatos nevelés, a családi szoktatás, ellenőrzés, tanítás, fegyelmezés, jutalmazás, így teremtetnek meg a családon kívüli nevelés alapjai a személyiségben.

A családban felnövő személyiség kétfajta, állandóan érvényesülő hatás jelenlétében fejlődik: 1. A család rejtett, spontán megnyilvánuló, szándéktalanul is közvetített, tehát természetes életviszonyaiban gyökerező hatásainak közegeiben, és 2. a másodlagos, *tudatosan irányított* és közvetített nevelési ráhatások erőterében. Mindkettő egyaránt fontos. A tudatosan közvetített gyermeknevelési elképzelések, ideálok és módszerek alakítják ki a gyermek életprogramjait, megszilárdítják értékrendjét és magatartásmódjait. A primer, szándéktalanul érvényesülő

hatások az együttélés során a gyermeket érő mindennapos benyomások és tapasztalatok. Ezek lenyomatát nyilvánvalóan tükrözi a gyermek magatartása, másokhoz való viszonya. A primer, tapasztalásos, *szociális tanulás* a gyermek szándéktalanul, „belenövésével” elsajátított viselkedési mechanizmusait foglalja magába.

A családi közösséghez tartozás kialakítja az ún. *családi identitást* (a családhoz tartozás tudatos elfogadását, vállalását), amelyet kollektív szimbólumokkal is kifejezésre juttatunk. Ilyen pl. a családi név viselése. Az identitást családi funkció- és szerepmegosztások is tükrözik. Életünk különböző szakaszaiban megvalósulnak a gyermeki, házastársi, anyai-apai, nagyszülői stb. szerepeink, amelyeknek tartalma e közösségen belül bontakozik ki, de a szerep megvalósulása egyben befolyásolja családon kívüli életvitelünk tartalmát és gazdagságát is. A család biológiailag természetes ciklusossága fejlődésének egyik mozgatórugója, a belső szerepek dinamikus alakítója.

A család „kettős vezetésű” *kiscsoport*. Hagyományosan az apa a családot „kifelé” képviselő ún. *instrumentális* vezető. Intézi a család ügyeit, gondoskodik fenntartásáról stb. Az anya az *expresszív-emotív* (érzelmi) vezető, akinek fő feladata a családi harmónia, az érzelemteli kontaktusok fenntartása, megőrzése és gazdagítása (Buda B., 1974). Napjainkban a kettős vezetés érvénye mellett sajátos változások, szerepkeveredések és -kiegyenlítődések figyelhetők meg a családban. Az apák mindinkább részt vállálnak a közvetlen gyermekellátási feladatokban („anyaszívű apák”), a nők pedig a férjükkel megosztott anyai funkciók mellé vállalják a létfenntartási

feladatokban való részvételt is. A munkavállalás, a társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás módosulása, a nők pálya- és hivatásválasztása csökkenti a család érzelmi összehangolására fordítható időt és lehetőségeket. Ez szükségképpen magával hozza a családi szerepek és funkciók „újraelosztását”, ami olyan változásokat indukál, hogy a férfi és női funkciót, szerepet a gyermek nem hierarchizálja, hanem *egyenrangúnak* minősítheti, egymás mellé helyezheti, és ez elősegíti későbbi kapcsolataiban az egyenrangú szerepek elvállalásának képességét.

Mindannyiunkban élnek a családdal kapcsolatban olyan *ideálok*, amelyeknek értékösszetevőit egyaránt merítjük saját gyermekkorunk emlékeiből és a társadalmilag közvetített ideálokból. Ezek az eszmények olyan készletési sémákban testesülnek meg, amelyek befolyásolják részvételünket és viselkedésünket a családban. Azt tekintjük családi kötelezettségünknek, amelyet az erről kialakított belső kép, eszmény indukál. Az ideálépítést viszont külső hatások alakítják, és részt vesznek a viselkedés minősítésében is. A férfi- és női szerepekhez csatlakozó funkciókat magunk is tanuljuk, majd tanítjuk gyermekeinknek. Azt „való” tenni egy férfinak vagy nőnek, amire kialakul a társadalmi vagy csoportszintű közmegegyezés (norma). A család belső szerepeiben és munkamegosztásában úgy tükröződnek a társadalmi viszonyok, mint cseppben a tenger.

A család mint rendszer megfelelően és hibásan egyaránt „működhet”. Hibás működésekor a belső diszharmónia a gyermeknek megmerevedett és célszerűtlen ítéleti-viselkedési mintákat közvetít, így azt fejlődésében

megakadályozza. A hibásan működő csalárendszer mintegy önmagát lezárja, és védelmezi kényes és törékeny belső egyensúlyát. Ennek megbomlása ellen (mintegy belső védekezésként) „kitermelheti” valamelyik családtag akár betegségig is fokozódó viselkedészavarát. Ez a többi családtag gyengeségeit és személyiséghibáit esetleg eltakarhatja vagy kiegyenlítheti (Kun M., 1974). A családon belüli változások, az ún. szerepváltozások (amilyen pl. a pubertás, házasság, a szülők korosodása, nyugdíjba lépése stb.) krízishelyzetekig fokozódó átalakulási periódusokat hozhatnak létre. Ezek a család belső (esetleg kóros) egyensúlyát összeroppanthatják (Füzéky B., 1971).

A családnak nagy szerep jut a benne élők különböző problémáinak megoldásában. Ebben a kis közösségben a kívülről hozott feszültségek levezetésére tágabb lehetőség jut, a sérelem lereagálása kevesebb következménnyel jár, és nagyobb érzelmi elfogadásra talál. Ez előnyös az egyén szempontjából, de kedvezőtlen lehet a többi családtag számára. A család az a szociális tér, amelyben kevesebb alkalmazkodási erőfeszítésre van szükség, a családtag „jobban elengedheti magát”. Ha ez az elengedettség tekintetbe veszi a család közös normáit, akkor kevésbé veszélyes. Kialakulhat azonban olyan helyzet, amelyben a kedvezőtlen mértékű vagy tartalmú feszültség családon belüli lereagálása már káros. Főként azért, mert az indulat a tapasztalat szerint a leggyengébb ellenállások irányába, tehát a gyermek felé irányul. Ez pedig nemcsak a gyermeket veszélyezteti, hanem elindíthatja a családi egyensúlyzavarból kibomló következményes láncreakciókat.

A családi légkör rejtett vagy nyílt zavarai indíthatják el azokat a hibás irányú személyiségfejlődéseket is, amelyek vagy már gyermekkorban manifesztálódó lelki zavarokban, vagy a későbbi, felnőttkori alkalmazkodás zökkenőiben és töréseiben mutatkoznak meg. A családnak azok a szerkezeti hibái, amelyek a gyermeki fejlődést gúzsba kötik vagy megzavarják, csaknem mind a disszonáns, egyenlőtlen házastársi és szülői viszonyokban gyökereznek. Az ilyen feszültségektől, indulatoktól és konfliktusoktól terhes milióban a kapcsolati légkör elégtelen, a szülők védelmi és ellenőrző funkciója rapszodikus, esetleges. A fejlődő személyiség nem kapja meg a szükséges támogató-terelő hatásokat, érzelmileg bizonytalan helyzetben érzi magát. A családi kontaktusminták torzulása miatt azok beépítésére vagy nincs elegendő indítéka, vagy azok átvételével hibás, kedvezőtlen viselkedési készségeket rögzít. Az a család, amelynek kapcsolati légköre elégtelen, a vonzás helyett taszítóerővel sodorhatja a gyermeket más közösségek, normaszegő kiscsoportok felé, amelyekben azután a másodlagos szocializációs folyamatok során átveheti a deviáns normákat és motivációkat.

A család egészsége a felnövő gyermek lelki egészségének döntő tényezője. Éppen ezért is fontos különös figyelemmel fordulni a család felé, ahol a gyermek e kiscsoport legsérülékenyebb tagja, mert a legnyitottabb minden hatás befogadására, a kedvezőkre éppúgy, mint a károsítókra. Az egyénnek „befelé” történő túlalkalmazkodása lelki zavarok árán valósul meg, míg „kifelé” létrehozott fokozott alkalmazkodása a feszültségekkel szembeni túl védekező, merev magatartásformák kialakításával születhet meg. A

lelki megbetegedések kulcsát elsődlegesen tehát nem az egyénben, hanem az *egyén és környezete sajátos viszonyában* kereshetjük.

Kiegyenlített kapcsolatok között nemcsak az egyén, hanem az őt körülvevő csoport is fejlődik (Ammon, G. 1973). Stabil és biztonságot adó családi légkörben a személyiség az élet stresszhelyzeteivel szemben olyan védettséget szerezhet, amely lelki egészségvédelmének erőforrása és önmegvalósító életvezetésének biztosítója lehet.

A társak szerepe az emberi fejlődésben

A személyiségfejlődés során igen sokféle hatásra van szükségünk. Mindaz, ami a fejlődés korai fokán kimarad, később már nem vagy alig pótolható.

Az emberi közösségtől születésekor vagy kevéssel ezután elszakadó, és állatok között vagy teljes izolációban növekedő, majd később az emberek közé visszakerülő gyermekek alig tudnak meggyökerezni az emberi világban. Korábban 36 ilyen gyermeket ismertünk, napjainkban pontosabb statisztika nyomán több mint ötven, vadon felnőtt embergyereket tart számon a tudomány. A múlt század néhány különös esetet (pl. Caspar Hauser) ismert csupán, nevelhetőségük igényes tudományos megfigyelése és rögzítése azonban nem történt meg. Annál inkább témáivá váltak a szépirodalmi romantikának. Századunk ismertebb eseteiről már pontosabb pedagógiai és lélektani adataink vannak.

A hat és fél éves koráig állatok között növekedő, majd emberek közé kerülő *Kamala* híres esetében is bizonyossá vált, hogy csak száztíz szó megtanulására képes. A 12 éves koráig vadon élő aveironi ember azonban már egyáltalán nem volt nevelhető. A legfogékonyabb korszakukban az állatok között élő, emberi hatásoktól elzárt gyermekekből tehát nem válik teljes értékű ember. Szókincsük nehezen fejleszthető, beszédképességük pedig gyenge lesz, lassan és nehézkesen tanulnak. Magatartásuk csekély mértékben lesz formálható, és szocializációs kísérletük többnyire nem jár eredménnyel. A nyilvántartott, ismert ilyen gyermekek közül egy sem jutott a korosztályára jellemző társas beilleszkedés és képességek szintjéig, sőt a megszokhatatlan emberi környezetben többségük korán meghalt.

Truffau egyik híres filmje, „A vad kölyök” is azzal az izgalmas kérdéssel foglalkozik, vajon egy vadon felnőtt gyermeket az emberi hatások, az állhatatos nevelés, a rendíthetetlen bizalom, a pedagógiai következetesség emberré formálhat-e. Optimista megoldásának (a fiú megszelídül, végül nevelhetővé válik) azonban a valóság ellentmond. Gyermekkorunk közös élménye, a „Dzsungel könyve” (Kipling) még romantikájában is érezteti a fejlődés megfordíthatatlanságának konfliktusát. Bár az állatok közt felnövő, farkas által táplált Maugli megpróbál visszatérni az emberi világba, de a régi és az új életforma iránti kettős vágy összeütközésének konfliktusa nem ígér megoldást. A befejezés a valóságot közelíti: visszatérni ugyan lehet, de a kihagyott fejlődést bepótolni, a többi emberhez hasonlóvá válni már nem lehetséges.

Nehéz az embernek szembenézni az emberformálási nevelési folyamatban adott felelősségével. Könnyebb ugyanis elfogadnunk azt, hogy az elmulasztottak helyrehozhatók, és a gyermek nevelésében elkövetett hibák jóvátehetőek. Valóban van ilyenre is lehetőség, de

számolnunk kell azzal, hogy *minden* nem pótolható vagy nem korrigálható. Újabb ismereteink alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a fejlődési folyamatban bekövetkezett hibák, hiányok kijavítási lehetősége attól függ, *mikor érte a károsító hatás* a fejlődő személyiséget. Minél korábban, annál kevésbé hozható ez helyre, minél később, annál nagyobb a kedvező beavatkozás esélye. A legkorábbi életszakaszokban (az újszülött-, csecsemő-, kisdedkorban) még igen nagy a lelki sérülékenység, ha a szocializációs hatások hiányoznak vagy azok kedvezőtlenek. Az elszenvedett traumák (károsodások) azután akadályozhatják a harmonikus fejlődést, vagy azt hibás vágányra vihetik. Ennek a felismerésnek a tudományos igazolására egy új és igen termékeny kutatási irány született a lélektanban: *a társas hatások biológiai, idegrendszeri közvetítő folyamataival és feltételeivel foglalkozó személyiség-lélektani kutatás*.

Korábban általában két fő megközelítési irány létezett az emberi viselkedést meghatározó tényezők felderítésében. Az egyik a viselkedés *biológiai* meghatározottságát, az örökletes tényezők szerepét és érvényesülésének jellegzetességeit vizsgálta, a másik a *társas*, illetve társadalmi hatások (közös néven a „szociális környezet”) hatótényezőit és fejlődést befolyásoló szerepét tárta fel. A biológiai, örökletes tényezőket általában a szociális környezet ellentétpárjaként értelmezték. Ezt az ellentétet próbálja áthidalni a társas hatások biológiai közvetítő folyamatainak megismerése. Kiderült, hogy az egészséges lelki fejlődést biztosító emberi hatások egyben a harmonikus idegrendszeri érésnek is biológiai ingerei és serkentő faktorai. Az örökletes tényezők megvalósulásához

meghatározott fejlődési szakaszban sajátos, nem helyettesíthető és nem pótolható szociális ingerekre is szükség van. *A társ a fejlődésben biológiai szükséglet*, az emberi viselkedésnek egyben *ingere* és *modellje* is. A másik embertől nemcsak a viselkedés mintáját vehetjük át, hanem annak jelenléte és hatása az idegrendszeri sejtek kapcsolatainak és működési köreinek kifejlődését is befolyásolja.

Anya nélkül

A fajra jellemző viselkedés kialakulásában már a magasrendű emlősöknél is alapfeltétel a fajtárs, főként *az anya jelenléte*. Ma már igen sok kísérleti eredmény is létezik, közülük a legdöntőbb bizonyítékokat szolgáltató, ma már világhírűvé vált kísérletek köréből idézünk fel néhányat.

1959 és 1965 között publikálták az elmúlt 10 év alatt általánosan ismertté váló majomkísérleteik megdöbbentő eredményeit Harry és Margaret *Harlow*, az USA-beli Wisconsin egyetem két tanára (Harlow, H. F., 1959). Rézuszmajmokkal dolgoztak, a majmok érzelmi és indulati életét akarták tanulmányozni. Úgy vélték, hogy a kísérlethez kiválasztott majmokat legjobb fiatalon elválasztani az anyjuktól, hogy izmos, erős kísérleti állatokat nyerjenek, egyben az „objektív” tanulmányozáshoz is ki akarták kapcsolni az anyai védelem érzelemformáló hatásait. A majomcsecsemőket kis ketrecekbe helyezték, melyekből azok láthatták egymást, testi kapcsolatba azonban nem léphettek, és

anyjuk sem volt jelen. 56 ilyen módon nevelt majommal kapcsolatos tapasztalatról számoltak be.

A majmok fejlődésében e körülmények között sajátos zavarok mutatkoztak. A ketrecükben ülő állatok az aktivitás normális fokának még csekély jelét sem mutatták. Közönyösen üldögéltek vagy automatikusan körbe-körbe jártak. Testüket esetleg ritmikusan himbálták. Órákon át gépiesen forgatták a fejüket. Bőrüket ugyanazon a helyen ismétlődően sebesre vakarták. Ha ketrecükhöz ápoló közeledett, akkor fejüket a ketrec falába verve, súlyos ütésekkel adták saját maguknak. Amíg a szabadon született majom idegen közeledésére támad, addig ezek másokkal szemben az agresszióra képtelenné váltak. A normális (a fajra jellemző) viselkedésük tehát összeomlott, és *felnőve sem szexuális életre, sem utódápolásra nem váltak képessé*. Az anyátlanság és a majomtársak testi közelségének hiánya tehát súlyosan károsította fejlődésüket.

A Harlow házaspár ma már általánosan ismert „műanya”-kísérleteire ezúttal csak eredményeik visszaidézésével utalunk. Azt bizonyították, hogy az állattársaktól való elkülönítés, az anya hiánya és a főemlősöknél ösztönként jelentkező „megkapaszkodási törekvés” kielégítetlensége a fejlődésben maradandó, jóvátehetetlen károsodást idéz elő. A fajtárssal és az anyával való *testi kontaktus*, a megkapaszkodásban átélhető biztonság és védettség, veszélyhelyzetben a mással nem pótolható anyai oltalom, az anya jelenlétének érzése alapvető tényezői és szükséges feltételei a normális egyedfejlődésnek.

Újabb kísérleti eredmények még élesebben jelzik az *anya és a társ biológiai szükségletértékét*. 1968-ban közölte

Mason azt a meglepő eredményt, miszerint, ha a rézuszmajmok műanyán nevelkednek, de a műanya himbáló, ringató mozgást végez, akkor náluk a műanyán neveltekre jellemző kóros magatartási formák nem alakulnak ki. Ez azt valószínűsíti, hogy a mozgásos úton, a kicsinnyel való foglalkozásban közvetített szomatoszenzoros (testérzéseket adó) ingerek hiánya vált ki fejlődést károsító hatást. Ilyen mozgásos érzeteket közvetít a jellegzetes ápoló műveleteket végző anya, továbbá ezt nyújtja a társakhoz bújás, az anyába kapaszkodás, az ölelkezés és különféle más testi kontaktus is. *Ezeket az ingereket az idegrendszer érésehez nélkülözhetetlen jelzéseként veszi fel.* Ilyen közvetítő hatásokon át fejlődik ép viszonyok között a viselkedés idegi bázisrendszere (Mason, W. A., 1968).

Prescott 1970-ben, majd 1971-ben ismertette erre vonatkozó elméletét. E szerint a kisagyi sejtek, valamint azoknak az agy többi részével (pl. az érzelmek átéléséhez szükséges limbikus rendszerrel és az elvont gondolkodás épségéhez hozzájáruló homlokagyi lebennyel) való kapcsolatai normálisan csak a korai életszakasz anyától eredő ingerei hatására fejlődnek ki. Ilyen ingerek az ölelés, a ringatás, a tisztasági műveletek, a bőringerek és a mozgási ingerek széles köre. Ez az elgondolás a biológiai (idegi) és a szociális tényezők (anya, társak) hatásútját a kapcsolat *biológiai szintjén* magyarázza, és az érintést, ölelést mint érzelmi élményeket a *biológiai szükséglet oldaláról* ragadja meg (Prescott, J. W., 1970, 1971).

Az anya-gyermek kapcsolat kezdetei, az anya szenzitív periódusa

Az anya és a magzat közvetlen biológiai kapcsolatát a szülés-születés egy csapásra valóságos társas kapcsolattá alakítja át. Ekkor indul el annak a bonyolult viszonynak a szövődése, amelynek alakulásáról egyre több ismerettel rendelkezünk.

Napjainkban az anya-gyermek kapcsolat jellegzetességeinek kutatásában mindinkább előtérbe kerül a legkorábbi, közvetlenül a születés utáni időszak történéseinek elemzése, ezen belül is az anya-csecsemő reciprocitás (kölcsonhatás) vizsgálata. Az a feltevés, hogy a születést követő periódus az anya és gyermeke szempontjából egyaránt fontos, és történései meghatározók a kapcsolati minták korai bevéődésében, igen termékenynek bizonyult. Idézzünk fel néhányat a figyelemreméltó eredményekből.

Az anya és koraszülött gyermeke, valamint az érett csecsemő és anyja közötti kapcsolat tanulmányozása azt mutatta, hogy az interakciók (kapcsolatformák) terén a korai, *közvetlenül születés utáni együttlét* határozza meg a kialakuló kapcsolatot, és tartósan rányomja bélyegét az édesanya viselkedésére. Az anya számára ez az időszak olyan *szenzitív periódus*, amelynek *ingere a gyermek testi érintése*. Ennek hatására pedig sajátos anyai reakciók alakulnak ki benne szándéktalanul, mintegy az ösztönszerű viselkedés jelentkezéséhez hasonlóan. A sokat emlegetett „anyai ösztönről” a vizsgálatok azt mutatják, hogy ha a szülés után az anya nem érintheti meg

gyermekét, nem foghatja meg és nem ölelheti át, és ha ez a szeparáció három hétig tart (mint pl. koraszülött csecsemők esetében), akkor az anyaság „kompetenciaélménye” nem alakul ki megfelelően. Ez abban jut kifejezésre, hogy az ilyen anyák akaratuk ellenére, szándéktalanul is kevesebbet nyúlnak gyermekükhöz, a testi kontaktusok és a tapintásos érintkezési formák mennyisége lecsökken, és minőségében is gyengül (pl. az anya máshogyan nyúl a gyermekéhez, rövidebb ideig tartja kézben stb.). Ez a hiányosság az anyai magatartásban a csecsemővel való közvetlen kapcsolat utáni első hónap végén kezd rendeződni, de kiegyenlítődése igen lassan és tökéletlenül megy végbe.

Követéses megfigyelések szerint (Leidermann, P. H., 1975) a kórházi távozást követően 11, 12 és 15 hónappal még mindig jellegzetes különbségek tapasztalhatók az anyai viselkedésmódokban akkor, ha az anyák nem kaphatták meg a *kritikus időben* a kisbabájukat. Azok az anyák, akik közvetlenül szülés után megfoghatták gyermeküket, velük bizonyos időt együtt tölthettek, sokkal több és lágyabb szeretet-megnyilvánító ápolási akciót és érintéses együttlétet mutattak, mint a gyermeküktől szeparált társaik.

Az Egyesült Államokban, ahol a pszichológusok a születés utáni azonnali csecsemő-anya kontaktus mellett foglaltak állást, számos bizonyító adatot találtak arra nézve, hogy a korai kontaktus megvalósítása mind a későbbi anyai magatartást, mind a gyermek érzelmi fejlődését befolyásolja.

Azok az anyák, akik szülés után a még meztelen magzatukkal egyórás szoros fizikai kontaktust alakíthattak ki, mert egy-két órán

belül magukhoz vehették csecsemőjüket, vagy az első három napban 15 órán át együtt lehettek a kisbabával, gyakran megérinthették, karba vehették a kicsit, jellemzően másként bántak gyermekükkel, mint a 24 órás időtartamra gyermeküktől elválasztott anyák. Másként nyúltak a kicsihez, melegebben és odaadóbban tudták gondozni, kevesebb félelmi és bizonytalansági reakciót mutattak, anyai babusgató és gondozó magatartásuk elmélyültebb és tartósabb volt. Ez a viselkedés azonban a követéses vizsgálatok szerint *egy év múltán is* megtartotta minőségi sajátosságait, sőt *két év múlva is* megnyilvánult abban, hogy az anyák „másként” beszéltek gyermekükkel. Más hangszín, beszédgyakorlás és több testi érintéssel társuló szóbeli megnyilvánulás jellemezte beszédüket, és ez a kisdéd beszédének gyors fejlődésében is lemérhető volt (Klaus, M. A. és mtsai, 1975).

Ma már számos adat igazolja azt, hogy a születés utáni rövid, 24–36 órás időszak az anyaság kialakulása szempontjából olyan szenzitív időszak, amelynek létrejöttéhez a csecsemő fizikai-testi érintése és jelenléte pótolhatatlan fontosságú. Ez a mintegy ösztönnek tűnő viselkedésmód tartósan fennmarad, és mindvégig hatással van az anya viselkedésére.

A korai anya-gyermek viszony kölcsönössége szempontjából igen érdekes a Brazelton és munkatársai által végzett képmagnón rögzített megfigyelések analízise (1975). Eredményeik szerint a háromhetes csecsemőnél jelentkezik először az a tipikus viselkedés, amelyet a csecsemő fölé hajló anya arca, közelsége, hangja vált ki. Amikor az anya közelíti arcát a kicsiéhez, a csecsemő testmozgásának minden részlete megváltozik, lágy, cirkuláris, végtagjait ritmikusan közelítő majd távolító mozgással „figyel fel” anyjára. Ez a mozgás olyan periodicitást mutat, amely lezajlásában

az emberi figyelem görbéjének mintázatával egyező. Ez a reakció a közelben levő anya hangjára is bekövetkezik, de ha a csecsemő várakozása megghiúsul, akkor a „figyelmi ciklust” egy csendes, mozgás szempontjából jellegtelen, „üres” időszak követi. A mozgások darabosabbá válnak, ritkulnak, végül a csecsemő arca elfordul. Később azonban ismét megindul egy hívási ciklus a ritmikus, lágy mozgásokkal. Ha az ismétlődő kísérlet is csődöt mond, akkor tartósan kialakul a „segélytelenségi periódus”, amelyet az arc elfordulása, majd pedig az egész testet begörbítő mozgás követ, végül a test ebben a tartásban marad mozdulatlanul. Ha ilyenkor az anya a kicsi fölé hajol, az *interaktív mozgás* azonnal visszatér.

A kutatók ezt az eredményt diagnosztikai értékűnek tartják, mivel vizsgálataik szerint a megzavart anya-gyermek kapcsolatokban nem észlelhető. Ezért viszont „mérőeszköze” lehet a harmonikusan fejlődő anya-gyermek kapcsolatnak.

A megkapaszkodás: oltalom és biztonság

Az emberi fejlődés társas feltételeinek kutatásában hosszú út vezetett el addig, amíg nyilvánvalóvá vált az anya-gyermek kapcsolat valódi jelentősége. E témában a második világháborút követően fellendülő kutatások előfutáraként már 1936-ban leírta Hermann Imre magyar pszichiáter a megkapaszkodás ösztönét, amelyet majmok megfigyelése, majd csecsemők tanulmányozása és összehasonlító lélektani elemzés nyomán ismertetett. Kimutatta, hogy ez az emberszabású majmoknál még tisztán jelentkező, az embernél azonban már csak töredékeiben megragadható ösztön *biológiai meghatározottságú*. A kismajom élete első hónapjait azért tölti anyja szőrébe kapaszkodva, mert anélkül elpusztulna.

A kapaszkodás mint lehetséges művelet az embernél is jelentős, és szerepe sokkal fontosabb, mint azt hinnénk.

A megkapaszkodási ösztön az emberben is megvan. Ezt bizonyítja az ún. fogóreflex (ha a csecsemő kezéhez érünk, akkor ujjait fogó mozgással bezárja), az „átkarolási” reflex (a csecsemő párnájára ütvé, az két kezével ölelő mozdulatot végez), a csecsemő és kisdud jellegzetes alvási helyzete (két karját könyökben behajlítva a fejéhez emeli, ujjait félig behajlítja, mintha éppen megkapaszkodna valamiben), a szőrös holmihoz való erős vonzódás, a szörmék, puha, bolyhos anyagok kedvelése (sok gyermeknél az alvás feltételévé válik a kiskendő vagy olyan puha anyag, amellyel az orrát simogathatja).

Az emberi biológiai adottságok (szőrhány) nem teszik lehetővé a megkapaszkodási ösztön teljes érvényesülését, mégis az emberi feltételek között a lehetséges módokon tovább élő ösztön megkeresi az érvényesülési formákat. Az embernél megghiúsuló közvetlen kapaszkodás az anyagyermekek kapcsolat szoros biológiai egységét bontja meg. Éppen ezért kell a csecsemőnek a kezét, sőt minden érzékszervét fokozottan mozgósítania, hogy anyjával a kapcsolatot szorosra fonja. A közvetettebb érzékelési formák (telereceptorok), mint pl. a hő-, hang-, szagorientáció sokkal nagyobb szerepet kapnak a csecsemőkorban, mint később, amikor a kisgyermek már látás és gondolkodás útján is egységesíteni tudja a külvilágból nyert tapasztalatait. A csecsemő elemi szükséglete az, hogy anyját mindig jelenlevőnek, meglevőnek érezhesse. Ez a duáluniós (a két ember egységén alapuló) igény hozza létre az emberben a keresés

törekvését. Ez a forrása a később gyengédségben is kifejezésre jutó szeretet-kapcsolatoknak. (Az emberi kapcsolatokban az érintkezési formák is a testi érintkezés különböző rítusain át valósulnak meg: kézfogással, átöleléssel, csókkal stb.) Az ember korai életmegnyilatkozásai mind a keresés feszültségéből táplálkoznak. Később a gondolkodási képesség is „keresési”, felkutatási műveletekből bontakozik ki.

Messzire vezetne Hermann nagy jelentőségű, javarészt napjainkban igazolt gondolatainak részletezése. Döntő az, hogy elsőként ismerte fel az ember lelki fejlődésében a megkapaszkodási szükséglet kielégítésének, a közvetlen anya-gyermek kapcsolatban kielégülő keresésvágyynak a fontosságát. A jóltápláltság, az anyai ölelés, az anyatest melegének érzése, a bőr gyengéd ingerlése, az anyai hang, az ápolási helyzet sokféle illata mind az anya jelenlétének jelzése, a megkapaszkodási ösztön pótkielégülésének forrása. Ha nincs jelen az anya vagy a gyermeket szerető gondozó, az elhagyottság, az éhség, a gépies ápolási mozdulatok észlelése vagy betegség esetén a fájdalomérzetek, mind a kapaszkodási szükségletet növelik. Az anya elérhetetlensége mintájává válik minden kínérzésnek. Ezt helyettesíti a harapás, tépés, szakítás, karmolás, a fokozott ujjszopás, cumizás, esetleg az indokolatlan dühreakció is mint a kielégületlenség visszahatásai. A távoli következmények pedig különböző fokú személyiségi és viselkedési zavarok lehetnek.

Újabb ismereteink szerint az anya-gyermek szimbiózis szocializációs hatása már a méhen belüli életben is érvényesül. A magzat az anyai szívhangokat és a testi folyamatokból eredő

zörejeket az utolsó harmadban már képes érzékelni. Ha a síró újszülöttnak olyan hangingereket adnak (pl. metronómütések hangját), amelyek a szívritmus percenként 72-es tempóját mintázzák, akkor a csecsemő megnyugszik. Ez a hanginger az anyai szervezetet, a védelmet jelenti számára. Ilyenként értékelhetjük annak a hanglemeznek a sikerét is, amelyet egy anya méhúri hangjairól készítettek. A lemez annak köszönheti óriási hatását, hogy e hangok a csecsemő számára a legbiztonságosabb élethelyzetet közvetítő ingerek, a biológiai együttlét és védettség jelzései, és ezért igen nagy a megnyugtató értékük.

A duáluniós törekvés felnőttkorban is megragadható igény. Ezt társas helyzetekben a *párképződés* illusztrálja. A párkapcsolat az ember olyan biztonságos létezési módja, amelynek során egy respektált személlyel, annak helyettesítőjével vagy egy ellenkező nemű partnerrel szoros kötelékbe lép. A párkapcsolat ősi modell a külső és belső fenyegetettség helyzeteiben. Védelmet ígér, kontaktust nyújt, feloldja a magány, az elszigeteltség feszültségeit, és megvédi az egyént a vélt vagy tényleges külső veszélyekkel szemben, egyben az izolációtól is megóvjá (Brocher, T. 1975).

Ezt látszik igazolni Morris elmélete is, aki a csecsemő első hat hónapját az „ölelj át szorosán” korszaknak nevezi. Ennek során az anyai test közelsége és hatásai mély bevésoódéseket idéznek elő a gyermek idegrendszerében. A *harmonikus anya-gyermek kapcsolatban kialakuló szeretet minden későbbi érzelmi kontaktus ősi modellje*. A szeretet érzése a másik embert hozzánk kapcsolja. Ez úgy jelenik meg szóhasználatunkban, mint „az én gyermekem, férjem” stb., mely az összetartozás birtokviszonyként való

kifejezése. A gyermeki fejlődésben a szeretet által nyújtott *bizalmi talajon* hároméves kor körül már elegendő az anyai-szülői közelség biztonságának érzése, ez Morris szerint a „tegyél le” korszak. Az a kapcsolatfelvételi és viselkedési minta, amelyet a család nyújtott, most más emberek felé a gyermek önálló próbálkozásaiban ismétlődik meg. Amikor a felnőtté válást az egyén eléri, Morris az „ölelj át szorosan” igény ismételt fellépésével magyarázza a párkeresés, partnerválasztás és családteremtés folyamatát. Ennek részeként valósul meg szerelmi párhelyzetekben a hajdani intim-boldog páros viszony újrateremtése (Morris, D., 1971).

Mindaz az ismeret, amelyet a szocializációs folyamat legkorábbi szakaszával kapcsolatban áttekintettünk, a társas hatások közül elsőként az *anyai* magatartásnak a személyiség fejlődésében játszott döntő szerepét világítja meg.

Szeretni, örülni, ragaszkodni, bízni és felelősséget vállalni csak az tud felnőtt életében, akit gyermekkorában az anyja vagy az anyát teljes értékűen pótolni törekvő gondozója elfogadott és szeretett. Kosztolányi Dezső Énekek éneke c. versében így ölt költői formát ez a felismerés:

„A te kegyed áldása megvert,
A te oldásod megkötött,
S libegve tartasz engem, embert
Az Isten és állat között.
Titokzatos örök művésznő,
Ki ezt a sorsot rótta rám,
Boldogtalan játékra készítő,

Csodára nevelő anyám.”

2. AZ ANYA-GYERMEK KAPCSOLAT ZAVARAI

Elutasítás, túlzott aggodalmaskodás

Ma már egyre ritkábban fordul elő, hogy az anya *nyíltan és teljesen elutasítja* gyermekét. Ennek egyik oka valószínűleg abban rejlik, hogy megszűnőben van az a társadalmi előítélet, amely a leányanyaságot szégyennek és bűnnek tekintette. Néha azonban az anya súlyosabb lelki zavara miatt megtörténhet a gyermek nyílt, kendőzetlen elutasítása is. Egy ohioi (USA) kórház gyermekosztályán 1969-ben fordult elő ilyen különös eset (Menking, M., 1969). Egy hathónapos csecsemő súlyos ruminációs (öklendezési és hányási) tünetekkel került a kórházba. A tünetek három és fél hónapos korában kezdtek kifejlődni. A csecsemő étvágytalanná vált, gyakran hányt, majd a hányások egyre erősödtek és sűrűbbé váltak. Mire kórházba került, már csak állandó mesterséges táplálással lehetett életben tartani. Minden szervi betegségi eredetre vonatkozó vizsgálat eredménytelen volt, miközben a csecsemő minden emberi közeledésre sírással reagált, és az anyját is elutasította. Ha egyedül hagyták, megnyugodott. A gondozónője egyszer észrevette, hogy a csecsemő „szándékosan” hány. Könnyeden, élvezettel tette ezt. Ilyenkor fejét hátrafesztette, nyelvét meggömbíttette, majd kiadta táplálékát. Ekkor már a kicsinél ijesztő tünetek is mutatkoztak: fejét himbálta, végtagjait dobálta, ujját erősen szopta. Az ápolónő megfigyelései nyomán kezdték gondosan felderíteni a családi, főként az anyai bánásmód körülményeit. Ekkor vált ismertté, hogy az anyát

terhessége előtt többször elmeosztályon kezelték, mert hasadásos elmezavarban szenvedett. Később bekövetkezett terhességét is közömbösen fogadta, majd megszülető gyermekét idegenként tekintette, és nem akarta megszoptatni sem. A csecsemővel gépiesen bánt, soha nem ölelte vagy csókolta meg. Így derült ki, hogy a betegség eredete az érzelmi depriváció (megvonás).

A csecsemővel folytatott szeretetteljes foglalkozás csodákat művelt. Tünetei négy hét alatt rendeződtek. Gondozójához kezdett ragaszkodni, azt hívta és ölelte, majd érzelmileg is kinyílt. Később játékosá, élénkké vált, és egyéves korára állapota már minden téren a rendeződés jeleit mutatta. Az eset drámaisága önmagáért beszél. Az érzelem, a szeretet „létfenntartó táplálék”, amelynek hiányában a fejlődő szervezet elpusztulhat.

Sajnos, ma is elég nagy az olyan anyák száma, akik gyermekükkel szembeni elutasító magatartásukat *rejtetten*, önmaguk előtt sem tudatos módon fejezik ki.

Ez általában az *anya szerepére még éretlen, fiatal vagy személyiségfejlődésükben megakadt nőkben alakul ki*, akik nem tudtak lelkileg megfelelően felkészülni a gyermek fogadására, vállalására, mert sokszor még bennük is gyermeki igények élnek. Gyermekében az ilyen anya csak a *nehézségek okozóját*, megsokasodott feladatainak és gondjainak eleven bizonyítékát látja. Bár ezt az érzést nem fogalmazza meg s nem is beszél róla, magatartásával mégis ezt mondja. Például bőven van teje, de mégsem szoptatja gyermekét, mert a szoptatást fárasztónak véli. Az ilyen anya rezzenéstelen arccal látja el, szinte tárgyként kezeli csecsemőjét. Mozdulataiban nincs gyengédség, szeméből nem árad öröm. Az anya feszült, izgatott és kapkodó

mozdulatai a csecsemőben is nyugtalanságot ébresztenek, hiszen még egybefolynak benne a saját testéből és a külső környezetből fakadó ingerek. *Síróssá, nyuggössé válik.* A síró csecsemő pedig tovább szaporíthatja az anya „terheit”. Az ilyen csecsemő testi fejlődése is zavarttá, betegségekre fogékonyabbá válhat.

A rejtett elutasításnál gyakoribb anyai magatartás a *túlzott aggodalmaskodás*. Az anya csak bizonyos idő múltán jut el oda, hogy kialakítsa a csecsemő és saját maga összehangolt napirendjét, s ezért az anyai feladatok először jóformán minden mamában előidéznak – legalábbis átmenetileg – bizonyos szorongásos állapotot. A túlzottan aggodalmaskodó anya azonban később is szorongást érez, s gyermekének növekedését végigkíséri ez a magatartás.

A gyermeklélektani tapasztalatok szerint a túlzott anyai aggodalmaskodás hátterében sokszor a gyermekkel szemben érzett *ellenséges indulatok* húzódnak meg. A valóság ugyanis merőben másképp fest, mint ahogy azt az anya a terhesség előtt elképzelte! Megszülető csecsemője korántsem az a tündéri kisbaba, akit várt. Folyton csak szoptatni, pelenkázni kell, állandóan sír, nem lehet rajta segíteni, mert nem tudja megmondani, hogy mi a baja stb. A gyermekével szembeni ellenséges érzései miatt az anya bűntudatot érez, s ez ölt testet oktan féltéseiben: „Csak el ne ejtsem egyszer!”, „Jaj, ha fejre esik!”, „Nem túlságosan forró a fürdővíze? Meg ne égjen!” stb. Örökös aggodalom bújik meg az ilyen anya magatartásában. (S a tapasztalat szerint ilyenkor valóban könnyebben ejtik le stb. a gyermeket.)

Ez az anyai magatartás a csecsemő *testi* zavarait is okozhatja. A gyermekorvosok már régen fölfigyeltek arra,

hogy azok a csecsemők, akik rendszeresen, naponta több órán át látszólag oktalanul sírnak, azok gyakran kapnak kólikát (hasgörcsöt) rendes székletük ellenére, csaknem mindig hasfájások. René Spitz (1967) szerint ez két körülmény összefonódásából jön létre: az egyik az izomzat vele születetten fokozott *görcskészsége*, a másik az anya *szorongása*, amelyet túlzott gondoskodással próbál csökkenteni. Az anya ugyanis épp a szorongása miatt nem képes felismerni, hogy gyermekének mikor és mire van szüksége. Akkor ad enni vagy inni a csecsemőnek, amikor nem kellene! A túlterhelt emésztőrendszer azután hasgörcsöt, esetleg hányást idéz elő. A tapasztalat szerint három-négy hónapos korban a hasfájosság egyik napról a másikra megszűnik. Az izomzat görcskészsége ugyan nem változik, de mert a csecsemő ekkor már sokkal több mozgásra képes, könnyebben megszűnhetnek az emésztőrendszerében keletkező feszülések, és már az anya túlgondoskodásából eredő túltáplálás ellen is jobban tud „küzdeni”. Az anya magatartását kedvező irányba terelik gyermekgondozás közben gyarapodó tapasztalatai is. Ezért van az, hogy a második és az utána következő gyermek ritkábban sírós, mint az első.

A gyermekorvosok szerint a csecsemőkori *ekcémák* olyan típusainak okai között is, ahol nem fedhető föl allergia, s a higiénés viszonyok is megfelelőek, sokszor szintén az előbbi anyai magatartás nyomát találhatjuk meg.

Egy csecsemőotthonban végzett megfigyelés szerint 220 csecsemőből 15 százalék volt ekcémás allergén ok nélkül. Ezeket a gyermekeket anyjukkal együtt hosszú ideig megfigyelték. Azt

tapasztalták, hogy az anyák szorongva nyúltak gyermekükhöz, féltek, hogy elejtik őket, ügyetlenül bántak velük, kerülték a csecsemővel való testi érintkezést. „Az ilyen pici lények törékenyek, vigyázni kell rájuk!” – mondogatták.

Ez a magatartás azért ártalmas, mert *az anya a szorongással feszültséget sugároz gyermekébe*. Aggodalmas gondoskodásával állandóan akadályokat állít gyermeke elé (frusztrálja). Az ilyenkor keletkező feszültségek hatására következik be az ekcémát okozó bőrreakció a csecsemőben, s feszültségét még több más testi, szervi zavar is kísérheti. Ezek később könnyen rögzülhetnek is benne mint a kellemetlen érzésekre adható egyedüli válaszok.

Az elkényeztető és büntető anyai magatartás *váltakoztatása* az egyik leggyakoribb hiba.

Ennek szélsőséges eseteit figyelhették meg a pszichológusok ott, ahol az anyák gyermekükkel együtt börtönben éltek. A gyermek volt az anya egyetlen „külső környezete”. Az ilyen anyák hol babusgatták és ölelgették, hol órákig magukra hagyták gyermeküket, s nem törődtek vele. Pillanatnyi hangulatuk szerint változtatták magatartásukat irányukban – a dühödt agresszió és a szélsőséges szeretet pólusai között. Ezek az anyák a vizsgálatok szerint erősen a környezettől függő, fokozottan társas igényű, de szalmaláng lelkesedésű emberek voltak, akik érzelmeiken és indulataikon nehezen tudtak uralkodni. (A börtön még fokozhatta is személyiségük kiegyensúlyozatlanságát.) Az ellenőrző vizsgálatok során azt tapasztalták, hogy a mindennapi életben is gyakori az ilyen anyai magatartás, bár jóval enyhébb megjelenési formákban.

Az ilyen légkörben élő gyermek nem mer bízni édesanyja segítségével, mert az esetleges. Nem éli át a szeretet biztonságot nyújtó élményét, mert az nem folytonos. Fokozatosan kialakulhat benne az a téves elképzelés, hogy minden érzelem múló, törékeny, szétfoszló és ideiglenes. Emiatt görcsös kapaszkodással, de ambivalens módon kötődik környezetéhez, ellen-indulatait nem meri kifejezésre juttatni. Félelem- és gyűlöletérzéseit megtagadja, nem vállalja. Fokozottan ragaszkodik anyjához, és nem mer önállósulni, számára az önállóság az anya elvesztésével egyenértékű. Ellen-indulatai erősítik kettős érzelmi tartalmú kapcsolódását, és ez a *függőségi konfliktus* később sokféle családi és társas kötődési problémát eredményezhet.

Ritkábban az is előfordul, hogy az anya a maga tudatosan felismert elutasító érzéseit *csökkenteni igyekszik*. Ez többnyire olyankor fordul elő, amikor az anya nem kívánta gyermeke születését, de a családi egyetértés kedvéért mégis elfogadta a terhességet. Az ilyen anyák csökkent szeretetérzésüket legtöbbször úgy igyekeznek *pótolni*, hogy játékokkal, ajándékokkal halmozzák el gyermeküket, akiben ezzel a tárgyakhoz való fokozott ragaszkodást alakítják ki. Jellemző az ilyen gyermekekre, hogy társaik iránt közönnyel vegyes elutasításra hajlamosak. Később viszont társas kapcsolataikban inkább nagyhangúaknak, erőszakosnak mutatkoznak. Ez a magatartásuk felnőttkorukban is megmaradhat.

Az eddigiekben az anya *személye* által okozott károsodásokkal foglalkoztunk. Az anya *hiánya*, hosszabb távolléte másféle ártalmakat okozhat. Az eddig felsorolt esetekben az anya hatása inkább csak alapot teremthet a

későbbi lelki zavarok kifejlődéséhez. Az anya hiánya azonban közvetlenül is károsító hatású lehet, de csak akkor, *ha nincs megfelelő pótlása*, illetőleg nincs a gyermek környezetében anyai szeretetet nyújtani képes személy.

Az anyahiány-betegségek

Az *anya hiánya* következtében kialakuló állapotoknak két jellegzetes tünetük van: a *depresszió* (levert lelkiállapot, búskomorság) és a *hospitalizmus* (az elnevezés a kórházi ártalomra utal, mert először azokon a gyermekeken figyelték meg, akik hosszabb ideig kórházban tartózkodtak, s ennek során beszűkült az érdeklődésük, elsivárodtak a kapcsolataik stb.). Az e téren legjelentősebb első lélektani felismerések csecsemőotthoni viszonyok között felnövő gyermekekkel kapcsolatosak.

Átfogó munkájában René Spitz 170 gyermeknek csecsemőotthoni körülmények között megfigyelt fejlődési jellegzetességeit ismertetve azt írja, hogy az első életévben bekövetkező átmeneti „anyahiány” sajátos, a depressziós kedélybetegséghez hasonló tüneteket idézhet elő a gyermekekben. A 170 gyermek között tíz olyan csecsemő akadt, akik életük második félévében visszahúzódóvá, érdeklődésükben szegénnyé s a külső hatásokra közönyössé váltak. Idejük nagyobb részét ágyban fekvéssel töltötték, fejüket elfordították társaiktól. Álmatlanná váltak, evésük romlott, lefogytak, arckifejezésük merevvé vált. Ha néha sikerült elutasító közönyüket feloldani, rémülten kapaszkodtak a felnőttbe, s nem akarták őt elengedni. Ezekről a gyermekektől hat- és nyolchónapos koruk között két-három hónapos időtartamra elszakadt az anyjuk. Ez idő alatt alakultak ki fokozatosan a depressziós tünetek.

Amikor az anya visszatért, e tünetek lassan megszűntek, de annál lassabban állt helyre az egyensúly, minél hosszabb ideig volt távol. A depresszió mélysége attól függött, hogy az anyának távozása előtt milyen volt az érzelmi kapcsolata a gyermekével. Ha e kapcsolat jó és szeretetadó volt, akkor *súlyosabb* tünetek léptek föl az anya távollétében. Ha az anya kevésbé tudott szeretettel, ragaszkodással közeledni a gyermekhez, a depresszió könnyű lefolyású volt s gyorsan rendeződött. (Ez persze nem előny, az ilyen gyermek valószínűleg egész életében nehezen fog tudni kapcsolatot teremteni, örömet adni és szeretetet kapni.) Az összefüggés nyilvánvaló: minél édesebb az anya nyújtotta érzelmi táplálék, annál nagyobb éhséget okoz a hiánya. Ez annak is bizonyítéka, hogy az érzelmi igényt az anya ébreszti bennünk, szeretetével tanít meg bennünket is szeretetre.

Spitz megfigyelései szerint azok a csecsemők, akik életük *első öt hónapjában* anya nélkül nőttek fel (és pótanyjuk sem volt), súlyos és helyrehozhatatlan károsodás jeleit mutatták. A kutató 91 olyan gyermek fejlődését követte nyomon, akik az első három élethónapot anyjukkal töltötték. Ezt követően pedig tökéletes higiénés intézeti viszonyok között fejlődtek tovább, de olyan körülmények között, ahol egy gondozóra nyolc csecsemőnek az ellátása jutott. Az elválasztás után eleinte depresszió jött létre. Három hónap múlva a fejlődésben fennakadás következett be. A gyermekek hospitalizálódtak. Közönyössé, mozgásukban meglassulttá váltak, egész nap üres arckifejezéssel feküdtek az ágyukban, szemüket olykor mereven a mennyezetre szögezték, és senkivel, semmivel sem léptek kapcsolatba. Fejlődésük minden tekintetben zavarttá vált. Második életévükben még nem tudtak ülni,

állni, járni és beszélni. Halálozási arányuk is megnőtt, a fertőzésekre való fogékonyságuk a jó higiénés viszonyok ellenére *növekedett*.

Az anyahiány betegsége tehát Spitz szerint súlyos és helyrehozhatatlan sérüléseket idéz elő a gyermekben. Torzító hatásai a felnőttkori elmebetegségekben, az élet ellen elkövetett bűncselekményekben, társadalomellenes életvitelben és bizonyos nehezen gyógyítható szervbetegségek kialakulásában meghatározó szerepet tölthet be.

Spitznek ez utóbbi megállapításait ma már csak részlegesen tekintjük érvényesnek, és megalapozott fenntartásokkal fogadjuk el. *Az anya nélkül nevelkedő gyermek sorsa nem tekinthető ilyen végzetesen egyértelműnek.* A kedvezőtlen hatásokat jórészt csökkentik és *ellensúlyozhatják* azok az egyéni és társadalmi nevelő hatások, amelyek felnőtté válásáig érik. A személyiség ép fejlődését ugyan valóban alapjaiban befolyásolja az, hogy milyen az anyával való érzelmi kapcsolat, s az anya hiánya zavarokat okozhat, ha azonban megfelelő a nevelői környezet, *az érzelmi fogyatékoság kialakulása elkerülhető.*

Döntő tanulságunk azonban az, hogy a *személyes kapcsolat az élet korai időszakában nélkülözhetetlen.* Az ilyen kontaktusban legfőbb a gyermek iránti szeretet, amely a foglalkozást hatékonyá és eredményessé teszi. Ennek megvalósítását szolgálják a mai, korszerű nevelőotthoni ellátási viszonyok és a bölcsődei nevelésben alkalmazott pszichológiai gondolkozásmódok. A szeretetelli gondozás a lehetséges károsodások legbiztosabb megelőzője.

3. A KÉTSZEMÉLYES SZOCIALIZÁCIÓS RENDSZER HATÁSAITÓL AZ ÖNKONTROLL KIALAKULÁSÁIG

A kritikus fejlődési szakaszok és bevéssődések

A személyiség testi-lelki fejlődésének megalapozása az anya-gyermek kapcsolatban történik. Ez az első társas (szociális) kontaktusforma. Az önmagában életképtelen újszülött első éve az életfenntartásért folyó alkalmazkodási módok kialakításának jegyében telik el. Ehhez az anya nyújt kezdetben minden lényegeset a gyermeknek. *Az anyakapcsolat történéseiben az emberi érzelm- és kontaktusszületés folyamatát ragadhatjuk meg.* Ez az emberformálás első „műhelye”. A csecsemő számára anyja a „külvilágot” képviseli. Így olyannak ismeri meg a világot, amilyenek az anyai közvetítéssel érkező benyomások és tapasztalatok. Az ember legplasztikusabb időszaka ez: soha többé nem tanulunk meg ennyi idő alatt olyan sokat, mint az első életévben.

A fejlődési folyamatot a külvilági hatások, az érést (idegrendszeri, testi differenciálódást) pedig a beprogramozott örökletes lehetőségek hajtóereje mozgatja. Az éréshez azonban szociális hatások is szükségesek. Ezek egyben biológiai ingerül is szolgálnak. A funkció gyakorlása aztán egyre egyenletesebbé teszi az érési folyamatot.

E korszakban a biológiai és pszichikus fejlődés erővonalai *fejlődési csomópontokat képeznek.* Ezek ugrásszerű, minőségi változásokban tükröződnek és új viselkedési szintek megjelenését eredményezik; egyben

különös érzékenységgű, fogékony, de sérülékeny időszakok is.

E *kritikus fejlődési periódusok* létezését először az állatvilágban mutatták ki. Az állatok fejlődésében is vannak olyan időszakok, amikor *meghatározott behatásokra* (ingerekre) gyorsan és mélyen bevésődő válaszviselkedések jönnek létre. Ezek az állat fajra jellemző megnyilvánulásai. Ilyen pl. az énekesmadarak „énektanulása”, amely csak a fajtárs jelenlétében alakul ki. Az énektanulás „kritikus időszakában” elkülönített madár képes ugyan hangképzésre, de a fajra jellemző dallamokat csak társaitól tudja elsajátítani. Ha a kritikus fejlődési szakban nem kapja meg a hívó ingereket, később már tökéletlenül vagy egyáltalán nem lesz képes fajra jellemző énekhang képzésére.

A fejlődési fázisokhoz kötött, „gyors és örökre szóló tanulást” Lorenz bevésődésnek, benyomatnak (Prägung, Imprinting) nevezte el (Lorenz, K., 1965). A madárfiókák, a kiscsirke, kiskacsa pl. azt az első nagy, mozgó vagy hangot adó tárgyat követi, amellyel közvetlenül a kikelés után találkozik. Úgy követi azt, mintha az anyja volna.

A bevésődés jelenségének vizsgálata kutyáknál is érdekes eredményeket hozott (Scott, J. P., 1962). A születés utáni harmadiktól ötödik hétig tartó időszakban pl. két jellegzetes viselkedési bevésődés figyelhető meg: az egyik a *közelítő magatartás* kialakulása, a másik – főleg nyolchetes kor körül – a szokatlan ingerre fellépő *félelmi reakció*. Ha a kutyát emberek között tartják ebben az időszakban, akkor az később csak az emberhez kötődik, mert ezt vési be, és veszélyben csak a gondozójához fut védelemért. Az ilyen állatok fajtársaik között idegenként viselkednek. Ha viszont a kiskutya

az anyaállat mellett nő fel, akkor anyjához, társaihoz fut védelemért, és az embertől fél, azt fogja elkerülni. Ha a bevésődési időszak után az emberhez szoktatott kutya elektromos áramütést kap mindannyiszor, ahányszor csak gondozója megjelenik, ez a büntetés ragaszkodó magatartásán semmit sem változtat. Ha azonban nyolchetes korában, a félelmi reakció első jelentkezésekor kap büntetést az ember jelenlétére, akkor soha többet nem közeledik hozzá, még akkor sem, ha kiéheztetik és táplálékkal csalogatják. Valószínűnek látszik, hogy a „kritikus időszak” valamennyi káros vagy kedvező tapasztalata olyan mély és kitörölhetetlen bevésődéseket hoz létre az állatban, hogy az később a felnőtt állat viselkedésében maradandó formákat rögzít. A kritikus félelmi időszakban büntetett kutyák pl. állatorvosi tapasztalatok szerint is „szorongó”, félős állatokká válnak.

Az embergyereknél is megmutatkozó kritikus fejlődési csomópontokat René Spitz (1967) megfigyelései nyomán az első életévben két jellegzetes reakció megszületése jelzi:

Az első ilyen kritikus történés az ún. *mosolyválasz* megjelenése. Bár már 2–3 hetes korban is létezik mosoly, ez az ún. „gázmosoly” még csak a kielégítettség állapotához kötődő izomtevékenység, és nem több, mint az izomzat működőképességének bizonyítéka. Az igazi mosoly kezdetei 2–3 hónapos korra tehetők. Ekkor már a személy jelenléte, látása hívja elő a mosolyt, de még bárki kiválthatja, aki a csecsemő fölé hajol, sőt még egy nevető arc láttán is bekövetkezik. Lényeges azonban az, hogy *csak emberi arc látványa váltja ki*. Ha a csecsemő látási fogyatékos, akkor az anya jelenlétének hangjelei hozzák létre. A jelenség hatására minden harmonikus anya-

gyermek kapcsolatban bekövetkezik az anya örömteli válaszüreakciója.

A csecsemő mosolya igen erős ingere az anyai viselkedésnek, odafordulásnak. A mosolyképesség gyakorlása, megszilárdulása és személynek szóló kifejeződése azonban még hosszú folyamatot igényel. A fejlődés akkor zavartalan, ha a megnyilvánulást a külvilág segítő hatásai támogatják. Ennek hiányában az érési folyamat, egyben az érzelmi élet fejlődése elakad. Az érés és a fejlődés között egyensúlyzavar támad, és ez megakadályozza az énné, az egyedi lelki rendszernek a szerveződését. Amikor a fél éves csecsemő nevet anyjára, az már a személyessé váló kapcsolat eleven bizonyítéka, mert a mosoly kiváltója az anyai jelenlét. Ez a mosoly annak a személynek szól, akit a gyermek felismer és megkülönböztet mindenki mástól, és akihez már képes ragaszkodni is. *Az anya képének mély bevéssődését követően, 7-8 hónapos korra a gyermek minden más személyre, idegen arcok látására félelemmel, sírással reagál.*

Ehhez az időszakhoz kötődik a *második kritikus csomópont, az első szorongás fellépése.* (A szorongás diffúz fenyegetettségi érzés, kellemetlen közérzetet okozó nyugtalanság, tárgyitalan félelem, míg a félelem konkrét dologra, személyre vagy szituációra vonatkozik.) Ezt a szorongást az idézi elő, ha a gyermek kiáltó, hívó hangjára nem az anya, hanem helyette idegen közeledik hozzá. A várakozási csalódás keserűségét és a bizonytalanságérzetet tükröző szorongó arckifejezés, a sírás egyben jelzése annak, hogy már kialakult az anya személye iránti felcserélhetetlen ragaszkodás és bizalom.

Régi lélektani megfigyelés, hogy azok a gyermekek, akiknek gondozásában, majd nevelésében a személyek sűrűn váltakoznak (és így az egy személyre szóló bizalmi kapcsolatot a korai életszakaszban nem építhetik ki), későbbi felnőttkorukban nem lesznek képesek tartós, kétszemélyes, intim társas helyzeteket létrehozni, vagy azokat nem tudják fenntartani. Ezek a gyermekek a bandákat, a laza kötésű csoportokat helyezik inkább előtérbe a kötöttebb, érzelmileg árnyaltabb emberi kapcsolatokkal szemben.

Az idegentől való szorongás és a személynek szóló ragaszkodás létrejötte után felgyorsul a környezettel való kapcsolat más, változatos formáinak szerveződése is. A személyiség rendszere gyorsan gazdagodik. A gyermek fogékonysága megnő a követelmények és tilalmak átvételére. A mozgásosság differenciálódásával, az ülés, állás, járás megindulásával növekszik azonban a veszélyforrások köre is. Szaporodnak a korlátozások, a „nem lehet”-ek, egyben azonban tágul a megismerhető dolgoknak az a tartománya, amelybe a gyermek beléphet. Sok új öröm éri, és a szociális játékok megnyitják az utat a másik emberrel való cselekvés *együttes élményének* átélése felé is. Lassan eljut a beszéd előtti korszak végéhez. Ezzel véget ér a biológiai kontaktusformákon át megvalósuló közléscsere, a mimikával és gesztusokkal folyó, pantomimikus „élőbeszéd”. A gyermek lalázásait felváltja az első valódi, egyértelműen használt szó, a „nem”.

A tagadásnak mint első absztrakciónak a megjelenése a *harmadik kritikus fejlődési csomópont*. Bár már korábban is sikerült a mama szó kimondása és használata, de ennek jelentéstartalma általános, és mindig az aktuális

szükségletet tükrözi. Jelentheti az anyát, személyes jelenlétének igényét, de akár azt is: „etess meg, adj innom, tégy tisztába, játssz velem, altass el” stb. A tagadás megjelenése már nem pusztán az anyai tilalmak mechanikus ismételése. Olyan helyzetben lép fel, *amikor a gyermeki szándék a szülői tilalmmal szembekerül*, és azoknak ellenáll. Ez az első erőpróba, a saját aktivitás akarása, az én (mint egyedi lelki rendszer) önállóvá válásának és elkülönülésének első fontosabb jelzése.

Az egyedi lelki rendszer kialakulása

Az én születésének folyamatát a lélektan az éntudat (öneszmélés) kialakulásában határozza meg. Az önfelismerés, saját testünk és a környezet határainak megvonása, cselekvéseink sajátként való átélése adja önmagunk egységélményét. Az „én vagyok”, „létezem” megfogalmazódásának történései a szocializáció legizgalmasabb epizódjai. Hogyan jön létre az a belső lelki rendszer, amely összeköt másokkal, miközben elválaszt és függ is a környezettől, ugyanakkor megőrzi belső autonómiáját?

A csecsemő nézegeti a kezét és mosolyog. Önfeledten játszik testrészeivel, amelyek számára játéktárgyak. A mama odalép, és megismétli a gyermek játékos, véletlen mozdulatát. A kicsi anyjára nevet, és ugyanazt a mozdulatot veszi át, amelyet anyja lejátszott. Ez a körben forgó (cirkuláris) reakció (Baldwin, J. M., 1959) a gyermektől ered, aki saját mozgásmintáját külső mintaként ismétli meg. Viselkedése esetleges, játékaiban

egybefolyynak saját gesztusai és a környezeti történések. Az önmagukban célszerűtlen mozgásai – amelyek még egy-egy kényelmetlen helyzetből sem tudják kiszabadítani – egy szempontból mégis célszerűek, mert kiváltják a környezet hasznos beavatkozását. Sírása, indulatai jelzések az anyának. Így lassan megteremtődik az a kölcsönösségi kapcsolatrendszer, amely a kifejezést és megértést szolgálja. Az egyén első indulati reakciói, elcsitulásai, testi örömei és kielégülései adják első találkozását önmagával. Ekkor még minden külső környezeti és belső szervezeti inger egyetlen és oszthatatlan egység: *a gyermek és környezete bontatlan egész.*

Ebből a diffúz érzettömegből lassan elkülönül a külvilág. Az „oda-vissza” játékokban, amikor ő és a felnőtt váltva teszik ugyanazt, a gyermek átéli a cselekvés és elszenvetés különbségét. A játékban már különválnak a partner, de csak ideiglenesen. A mama átadja a labdát, a gyermek visszaadja, ezt ismétlik. E cselekvésben már megkülönbözteti magát anyjától, saját mozgását a másiktól. Az én és a másik még kiegészítői egymásnak, azonban egy ponton a gyermek már úgy tesz különbséget, hogy makacsul rögződni kezd a két tag egyikéhez. Kezdetben ez tárgyi szinten valósul meg, az „enyém” és a „tiéd” elkülönítésében. A gyermek nem adja oda a másiknak a játékát, sőt igyekszik annak kezéből erőszakkal, csellel is elvenni azt, amivel az éppen foglalatostokodik. A „tiédet enyémmé tenni” törekvésű harcias viselkedésben, a tulajdon hangsúlyozásában, az „én egyedül”, „én akarom”, „én csinálom” dacos próbálkozásaiban a gyermek *úgy eszmél önmagára, hogy*

egyben szembefordul a másikkal. Az eddigi egységlétből úgy kell kiszakítania önálló önmagát, hogy abból kizár mindent, ami zavarná önazonossága élményét. Ez rövid, átmeneti időszakra a szülőkkel, a társakkal való szembefordulást hozza létre, és ebben kifejeződik a frissen szerzett önállóságával nyert öröme is. Így szilárdítja meg saját világát. Erre a gyermek azonban csak akkor lesz képes, ha ugyanakkor nem veszti el alapvető biztonságát, ha stabil marad érzelmi kapcsolata szüleivel, és ha már mélyen benne él a szeretet állandóságának érzése (Wallon, H., 1959).

Mérei Ferenc és V. Binét Ágnes (1970) mélyrehatóan elemzik a dackorszak sajátosságait. A dac olyan ellenszegülés, amelyben nem a szülőtől való elszakadásról van szó, hanem olyan időleges szembefordulásról, amelyben a gyermek belsőleg válik képessé elkülöníteni az én-te viszonylat két tagját. A gyermek azon az áron tanulja meg önmagát, éppen azért helyezkedik szembe a másikkal, hogy a *másik viszonylatában* élhesse meg önálló létét. Eközben azonban önmagába fogadja annak képét, akitől elkülönült, s akihez önmagát méri. Így válik énünk szerves részévé, állandó titkos társává a másik, szinte magunkban hordjuk a másik ember „fantomját”. Létére tehát szükségünk van saját magunk mindenkori tudatos megéléséhez, az önazonosság élményéhez.

Az éntudat szerveződését René Zazzo francia pszichológus (1960) a gyermek önfelismerési folyamatának megfigyelésével, a testkép (testtudat) kialakulásának történeteiben vizsgálta. Egy csecsemő saját tükörképére adott válaszreakcióit hetenként, később hónaponként kontrollálta. 25 hónapos koráig a kisgyermek nem vett

tudomást tükörképéről. Két héttel később viszont már zavarttá vált a tükörképe láttán: grimaszokat vágott, izgatottan szemlélte mimikai mozgásait. Újabb öt hét múltán még bizonytalanul, de már kimondta: *gyermek*. Eközben már két hét óta keresztnevének nevezte magát! 27 hónapos korában a tükörképére *keresztneve* kimondásával reagált, jöllehet anyját és családtagjait már rég könnyedén felismerte a tükörben. 33 hónapos volt, amikor tükörképére kimondta azt, hogy *én*. Ezt megelőzően 27 hónapos korában a családi fényképeken már minden családtagot felismert, de csak harminc hónapos korában nevezte meg a képen önmagát. Amikor kétéves korában egy róla készült filmet nézett végig, játszótársainak felismerésére érdeklődéssel és örömmel reagált, de saját személye láttán még közömbös volt. 33 hónapos korában azonban filmbeli képére is váratlanul kimondta saját keresztnevét. E film nézésekor soha nem lépett fel az a sajátos zavartság, amely tükörképe látványát oly hosszan kísérte.

A tükör, a fénykép és a film egyaránt a valóságot kettőzi meg: a tükör csak térben, a fénykép és film térben-időben egyaránt. A gyermek önmaga látványát kezdetben közönnyel fogadja, mert még nem ismer magára. Amikor tükörképét már felismeri, akkor válik képessé saját magáról is személyesen beszélni, majd a keresztneve helyett kimondja: *én*. A fényképi és filmbeli önfelismerés viszont az én-te viszonylat biztonságos elkülönítésének idejével esik egybe. *A gyermek tehát előbb ismer fel másokat, mint önmagát.* Az én és a másik elhatárolásában a másiktól előbb van biztos képünk, mint magunkról. Az önfelismerés és önelhatárolás öt fokozatban jön létre: 1. A gyermek nem reagál önmaga látványára, 2. a másik már érdekli, de önfelismerésre még nem képes, 3. a

tükörképben felfedezett, ismert arcnak megkeresi az „eredetijét”, tehát a valódi másik felé fordul, 4. elkezd érdekelní saját tükörképe, de még nincs önfelismerés, 5. végül kínos, zavart és feszengő magatartás kíséretében kifejezésre juttatja, hogy felismerte önmagát.

Önmagunk felismerésének egy fázisa a keresztnéven nevezés. A név mintegy külsődlegesen határol el és különböztet meg másoktól. Zazzo világosan feltárta azt a bonyolult lelki fejlődést, amelynek során a saját test tudatosodik, egyidejűleg kialakul az éntudat (öntudat) és az önfelismerés (önazonosítás) képessége. Az én első összetevője a testkép: „az én testem”; a második: az „én csinálom”; a harmadik: az „én tudom, én értékelem” (önértékelés). A testvázlati kép az énrendszer szerves részeként kapcsolódik be a szocializációs folyamatba. A szülők megjegyzései a gyermek külsejéről, mozgásáról, magatartásáról mind beépülnek a gyermek önértékelésébe, önmagáról alkotott ítéleteibe. A szülők viszonyulása kitörölhetetlen nyomot hagy a gyermekben: a szülői minősítésektől függ, hogy testünket vagy azok részeit kellemetlen vagy kedvelt, rejteni-való, esetleg szégyellt jelenséggént éljük-e át. A kisebb-nagyobb deformitások, a rejtett, vélt vagy tényleges hibák éppen a szülői értékelés útján hangsúlyozódhatnak vagy törpülnek el. A szülői hatásokon túl számos egyéb tényező is beleszól testünk értékelésébe, így a kor szépségeszménye, divatja, a közvélemény, a reklám stb.

Az „én vagyok”, az „én magam csinálom” megfogalmazásra a *cselekvésben* kerül sor. Az én tehát cselekvéses, tapasztalati bizonyosság (Merei F., 1970). E 2–3 éves korra tehető fejlődési szakaszban az önállóság

hangsúlyozásával megjelenik az akarat első próbája. Az anya és apa tilalmai frusztrációt (akadályoztatás miatti kellemetlen kínérzést) okoznak a gyermeknek. Dűhe most ugyanarra a személyre irányul, akit egyben minden ragaszkodásával szeret is. A szeretet és gyűlölet együttes átélése olyan elviselhetetlen feszültségeket kelt a gyermekben, olyan összeütközést (konfliktust) vált ki benne, hogy számára csak egyetlen megoldás létezhet: *saját akarataként élni tovább a szülői akaratot, és megmaradni a szülői szeretet biztonságában.* Ezzel indul el a szülői tilalmak beépítésének, átvételének folyamata. Ennek során azonban a szülői viselkedés „mintáját” követő *utánzásokban* nemcsak a tilalmakat, hanem az érzelmi-indulati reakciót, az anyai-apai magatartásmódok sokféle változatát is beépíti a gyermek a viselkedésébe.

A belső tilalmi és szabályozó rendszer kialakulása

Az utánzások szakadatlan láncolata nem szándékos folyamatban valósul meg, hanem spontán módon szövődik bele a gyermek játéktevékenységébe, mindennapjaiba. Ez idő alatt alakul ki a *belső kontroll* képessége, és megtörténik a külső követelmények szabályok és viselkedési normák beépítése.

Amikor a kétéves gyermek eleget tesz az anya tisztasági követelményének, megteszi az első lépést a külső kontroll belsővé építése felé. Ennek elemi szintje a késleltetési képesség mindennapos próbáin át épül fel. A gyermek megtanulja, hogy a megengedett helyen és módon ürítsen. Ebben nemcsak a biológiai funkció akarati szabályozása a

követelmény, hanem valamennyi tisztasági szabály betartása (nem szabad hozzányúlni a széklethez, nem piszkálhatja testrészeit, nem tekintheti a helyzetet játéknak stb.). A külső elvárások azok a *normák*, amelyekhez a gyermeki viselkedésnek illeszkednie kell. E normák korlátozzák és késleltetésre készítetik a gyermek azonnali kielégülést kereső vágyait, kívánságait.

Ebben a korlátozások és tilalmak ugyan lényeges szerepet kapnak, de azok korántsem olyan meghatározók, mint azt gondolnánk. *A tiltás vagy a parancs végül a szabály megtanulását eredményezi, de az ilyen módon megismert szabály nem válik viselkedést meghatározó értékűvé.* Az önkontrollfunkció ún. negatív (tilalmi) összetevőjét alkotja az életünk során. Nagyobb értéke nem marad, csak annyi, hogy a „kísértésekkel szemben”, csábítási helyzetekben képesek legyünk ellenállni a következményektől való félelem miatt (miközben a vágyról nem tudunk lemondani!). Ha pl. egy gyermek a szülő szóbeli tiltására megtanulja, hogy ne mondjon csúnya szavakat, akkor már képes önmagát megakadályozni a szavak kimondásában, ha a büntetéstől, a következményektől tartania kell. Ahol azonban nem származhat ebből baj, ott (belső meggyőződés hiányában) esetleg a tiltott szavak kimondásának nem áll ellen. Ezért fordul elő az, hogy a gyermekek egymás közötti beszédében sokszor felbukkannak a felnőttek által tabunak minősített kifejezések. Erre annál nagyobb az esély, minél valószínűbb, hogy a gyermek éppen saját (őt korlátozó) szüleitől hallja ezeket a szavakat, amikor a szülők egymás közti beszélgetését véletlenül végighallgatja.

A pozitív önkontroll alakulásának folyamatában a *bűntudat* meghatározó szerepet tölt be. A bűntudat jele a büntetés keresése, az önbüntetésre törekvés. Amikor a gyermek belenyúl a vendégeknek elkészített díszálba és ezért szidást kap, akkor ez még csak negatív önkontrollra teszi képessé. Legközelebb nem nyúl a tálba, de a vágyakozás éppen úgy jelentkezik, mert a csábítás erős. Ekkor azonban már van ellenállási képessége. Amikor legközelebb a gyermek hasonló helyzetben a tál közelébe kerül, és átéli a finom falatok csábítását, de kezét tiltásra emelve önmagának azt mondja: nono, nem szabad!, akkor a tilalom már erős. Ha ilyenkor mégis a csábítás győz, és a gyermek a tálhoz közelítve ijedten kapja vissza kezét (mintha rászólt volna valaki), és esetleg saját kezére üt rá, akkor a tilalom már a belsővé válás útján van. A gyermek önmagát bünteti úgy, mint ha ezt külső korlátozó személy tenné. Innen már csak egy lépés szükséges a pozitív önkontrollig. Ha ugyanis már a vágyott dologra való rá gondolás nyomán fellép a „nem szabad” tilalma, ha ez a kísértés erejével szemben már *belső fékező erőként* hat, és ha a következmény képzeleti előrevetítése kiváltja a büntetés szűgyen- és kínélményének feszültségét, akkor már kialakulnak vehető a lelki tilalmi rendszer, amelyet *lelkiismeretnek* is nevezhetünk.

Mi a célja a bűntudatnak? Milyen szerepet kap önszabályozásunkban? E kérdésekre akkor válaszolhatunk, ha a bűntudatérzést hasznossága felől közelítjük meg. Az önbüntetés feszültségérzése ugyanis lehetővé teszi azt, hogy a gyermek egy (esetleg nagyobb!) külső büntetéstől óvja meg magát. A normákkal való szembekerülés igen nagy feszültséget okoz olyan

gyermekben, akiben már kialakult a belső tilalmi rendszer. Ilyenkor az énídeállal, vagyis cselekedeteink belső mércéjének képzetével ütközik össze, és ez önértékelését kedvezőtlené teszi. Ez indítja el a jóvátételi törekvéseket, amelyek létrehozzák a *belátás* nyomán kialakuló, tudatosan szabályozott viselkedést. Ennek megjelenése pedig már az önszabályozási szint magas fokát bizonyítja.

Az énegyensúly védelmi eszközei

Az énefejlődés folyamata nemcsak a lelki autonómia, a másoktól való elhatároló megkülönböztetés képességének kialakulását jelenti, hanem olyan technikák megtanulását is, amelyek védik az önállósuló énszerkezet integrálódását és egyensúlyát.

Az én kialakulásáig nincs olyan belső rendszerünk, amely hatékonyan segíthetné a kínállapotok, félelmek és fájdalmak leküzdését. Ekkor is védekezünk az ártó hatások ellen, önvédelmi eszközeink azonban éppolyan differenciálatlanok, mint a külvilággal való kapcsolataink. A traumatikus helyzetek, a túl erős ingerek és a fájdalmas hiányállapotok ellen ilyenkor még *egész szervezetünk totális reakciójával* védekezünk. Ebben az idegrendszer egésze és egyes szerveink is nagy és felesleges energiaráfordítással vesznek részt (Deliuss, L., Fahrenberg, J., 1966).

Figyeljük meg a síró csecsemőt. Teste görcsbe feszül, egész valója a kényelmetlenségérzést tükrözi. Érzelmi kezdeményeink szervezeti és szervi érzékenységben mutatkoznak meg. A jót vagy rosszat testérzések, szervezeti

reakciók fejezik ki. Nincs a feszültségnek ekkor még más útja, mint a *közvetlen, direkt szervi és motoros áttevődés* (Ruesch, J., 1948).

Abban a diffúz, elhatárolatlan világban, amelyben a kised és környezete egybefolyik, nincs még belső és külső, lelki vagy környezeti történés. Éppen ezért a viszonylatok felcserélése természetes. Az anya feszültségét a gyermek úgy éli át, mintha a sajátja volna. Ez a létállapot az én elhatárolódása során lassan szerveződik külső-belső viszonylatokká, melyek még hosszú ideig megfordíthatók. Az én-te, magam-más, enyém-tiéd könnyen átbillen. Ezt példázza, amikor a kisgyermek így szól: „papa álmos”, jóllehet ő szeretne aludni már, vagy pl. „mama, ne egyél, már jóllaktam”.

A szubjektív és objektív felcserélése teszi lehetővé az ún. *primer projekció* készségét, a „kivetítés” hajlamát, amikor saját lelkiállapotainkat a környezetnek tulajdonítjuk, ill. abban véljük felismerni saját belső tendenciáinkat. Minél nyomasztóbb egy érzelem vagy indulat szorítása, annál nagyobb a késztetés az adott állapot kivetítésére. Mást látunk dühösnek, holott magunk vagyunk azok, haragot tételezünk fel arról az emberről, akire mi haragszunk. A korai projekció még természetes fejlődési velejárója létezésünknek, és ez ad mintát a később már *énvédő funkciót betöltő projekciós elhárító technika* kialakítására, amely azonban végső formájáig többlépcsős átalakuláson megy át (Mitscherlich, A., 1961).

Az én fokozatos kibontakozása már lehetővé teszi, hogy *a belső feszültségek az énrendszer szűrő és alakító megmunkálásán át* jussanak kifejezésre. Az a lelki apparátus, amely funkcionális egysége alapján alkot önálló

egységet, nemcsak kiszakítja önmagát a világgal való egybefolyt állapotából, hanem saját működési és védelmi eszközeit is kidolgozza. Az alakuló én tagadás terméke, kizárjuk belőle azt, ami „nem én”. Ez a folyamat tanít meg arra, hogy képesek legyünk életünk során mindvégig az énvédelmi okból létrehozott *tagadásra*, vagyis minden, énünkkel (tehát a realitással) összeférhetetlen tendencia kizárására, amelyet a „nem én” és „nem enyém” megfogalmazások fejeznek ki. Megerősödik tehát az a készségünk, hogy elfogadhatatlan vagy elítélt tendenciáinkat megtagadjuk, és úgy zárjuk ki magunkból, mint hajdan, az én kialakulásakor a nem hozzá tartozó környezetet. Ez a lelki tehermentesítő eszköz igen hasznosnak bizonyul, és minden énvédő, lelki egyensúlymegőrző törekvésünk központi eszközévé válik. A korábbi fejlődési szakaszunkból származó projekciót is átalakítja. Eszerint mindazt, ami szorongást vagy feszültséget okoz, úgy zárjuk ki magunkból, hogy először megtagadjuk, azután kivetítjük, és egyszerre csak másokban, a környezetünkben fedezzük fel.

A gyermeknek a külső tilalmak szorításában hasznos dolog azt éreznie, hogy nem ő, hanem a másik (például testvére) teszi azt, amit nem szabad. A testvérvádaskodásokban mindennaposan tapasztalható projekció készséges eszközzé erősödik az énben, és így lehetővé válik, hogy később is alkalmazzuk életünk megoldhatatlannak érzett helyzeteiben.

A külső, közvetített realitás és az énrendszerben belsővé épülő realitásfunkció akaratlanul is cselekvéseinek ellenőrzésére készíti a gyermeket. Amikor a valóságelv még nem szilárd, a fantázia és a realitás átfolyik egymásba.

A gyermek mágikus világában minden lehetséges. Például szembehunyással meg lehet szüntetni a világot, egy mozdulattal el lehet törölni a félelmes dolgokat vagy visszájára lehet fordítani az eseményeket. Ebből az életszakaszunkból nő át az énrendszer védelmi eszközévé a *meg nem történtté tevés* (annulláció), az *áttolás* technikája és az *elszigetelés* (izoláció) (Freud, A., 1937).

Az időfogalom a realitásfunkció fontos eleme. A tegnap, ma, holnap stb. időviszonylatok a gyermek számára hatéves korig még labilisak. A kisebb-nagyobb időtávok és tartamok megértése tökéletlen. Ezért az események oda-visszapergetése, amely a játékokban is központi helyet kap, a gyermek számára még éppúgy természetes, ahogyan a gondolatoknak is egyenlő értéket tulajdonít a megvalósító cselekvéssel. A „csiribí-csiribá” varázslatok mintájára azt hiszi, hogy ha valami rosszat tesz, azt érvényteleníteni lehet, elegendő hozzá egy mozdulat, egy szemhunyorítás, egy varázslat. A kínos feszültség megszüntethető, ha az egész történetet mintegy visszájára fordítjuk, egy kézlegyintéssel *meg nem történtté* varázsoljuk. Az „úgy tenni, mintha semmi sem történt volna” tipikus gyermekkori játékfordulat, egyben a hibásnak minősülő és büntetés veszélyével járó cselekedetek jóvátételének lelki technikája is. A mechanizmus átnő felnőttkorba is, és fellelhető a babonák, mágiák, megbocsátási ceremóniák jellemző szociális rítusain is. (Például a vallási rítusban „le mosni a bűnt”, testi eszközökkel lelkileg megtisztulni, a vétket cselekvéssel annullálni.)

Amikor a gyermeket anyja megfeddi, és az mérgében a macskára üt, akkor ezzel eredetileg anyjának szóló indulatát *tolja át*, és ott reagálja le, ahol ez nem jár

veszélyes következményekkel. Az érzelmek, vágyak és indulatok áttolásában két jellemző vonás nyilvánul meg: 1. Ilyenkor előnyben részesítjük a *hasonló* érzelmi-indulati jelentésű tárgyakat vagy személyeket (pl. a cumizó csecsemő anyamellként szopogatja cumiját, a póttárgyat; a kedvenc cica babusgatása hasonló öröm a gyermeknek, mint az ölben ülés stb.). 2. Az áttolás fontos mozzanata a *beválás*. Ez abban jut kifejezésre, hogy az indulatot a pótcselekvés elvezeti, az érzelmet pedig mintegy pótolja, ugyanakkor a tettet nem követi büntetés. Az áttolás később is szabályozó eszköz marad az emberi életben, hiszen sokszor hazavisszük munkahelyi feszültségeinket, vagy fordítva, és az indulatok olyan helyzetben is robbanhatnak, ahol a szenvedő fél ártatlan.

Erre az eredményre vezethet az *izoláció* alkalmazása is. Ha egy élményt megfosztunk érzelmi-indulati jelentésétől, valójában a lényegét vesszük el, és ezzel mintegy közömbösítjük, érdektelenné tesszük magunkban. Az így felszabaduló feszültség azonban könnyen elillan apró vagy nagyobb indulati kitörésekben, számunkra sokszor érthetetlen dühökben.

Az elszigetelés ára abban juthat kifejezésre, hogy rákényszerít a már létrehozott „*indulattalanítás*” fenntartására. Ami azonban egyszer jelentős volt, nehéz közömbösként átélni. Ezért olyan apró ceremóniakat kapcsolunk az élmény tartalma és a rávonatkozó érzelmi-indulati feszültség közé, amelyek akadályozzák a rá gondolást kísérő kínos érzés átélését. Ez hozza azután létre azokat a kényszeresen ismétlődő kisebb-nagyobb mértékű viselkedési rituálékat, amelyek nemegyszer kínosakká is válnak, mert nehezen érthető pl., hogy miért

kell a gyermeknek éppen háromszor végigsimítania az iskolatáskát elalvás előtt, miért kell minden kockakőre rálépni a járdán, miért kell kézfogás után azonnal kezet mosni stb. Az izoláció olyan életkorból származó önvédelmi eszközünk, amelyben még a valóságélmények illékony, illúziószerű, a képzelettel összemosódó történések, és szétfolyhatnak, valamint elemeikre válhatnak szét. A gyermekkorban alkalmazott primitív mechanizmusok azonban eredetileg hasznosak, mert segítik az alkalmazkodás fejlődését. Így azután ezeket bevált technikákként őrizzük meg.

Az izolációs folyamat teszi lehetővé azt is, hogy két egyidejűleg bennünk élő ellentétes késztetést megtűrjünk magunkban konfliktusok nélkül. Szétválaszthatjuk ugyanis ezeket úgy, hogy egymástól mintegy távol tartjuk, és egyszerre csak az egyikről veszünk tudomást. Ilyen az, aki „bort iszik és vizet prédikál”, akinek „nem tudja a jobbja, hogy mit cselekszik a bal”, tehát az olyan ember, aki másként beszél, mint ahogyan érez vagy gondolkodik. Az ún. *disszociáció* (két lelki tendencia szétválasztása) szociális tanulás eredménye. Amikor másfajta elveket tanítunk, mint ahogyan cselekszünk, akkor mintát nyújtunk gyermekeinknek a disszociációra. Ilyen eredményre vezet a kettős nevelés, a szülők vagy nevelők álszent magatartása, az életelvekkel ellenkező gyakorlat. Ezt eredményezi az is, ha a szolidaritást hirdetjük, de jutalmazzuk az árulkodást, ha tilalmaink olyan dolgokra vonatkoznak, amelyeket a gyermek előtt azonban mi magunk megteszünk (pl. alkoholfogyasztás, dohányzás stb.).

Az énvédő technikák kialakítására a gyermeket nagy erővel ösztönzik a kezdetben külső, később pedig már interiorizálódó, beépülő és belsővé váló tilalmak, szabályok. Amikor az énrendszer már a lelkiismereti kontrollal segíti az önszabályozást, akkorra tehető egy sajátos védelmi mód kialakulása, ez a *részesleges felejtés*, más néven *elfojtás*.

Az elfojtás szelektív, amennyiben olyan dolgokat felejtünk el, amelyekhez szégyen, szorongás, megalázottsági vagy büntudati érzések tapadnak. Felejtés sorsára juthat mindaz, amire még a rá gondolás is kínos, mert ellentétben áll a szociális elvárásokkal, illetve a belső értékrendszerünk által elfogadható viselkedésmódokkal. A szelektív felejtéssel mintegy kizárjuk tudatos világunkból mindazt, ami önbecsülésünket megzavarná vagy lelkiállapotunkat szorongással nehezítené.

Az elfojtás azonban már a környezetünkben levő dolgok észlelését is befolyásolhatja, mint ún. *perceptuális (észlelési) elhárítás*. A szorongást keltő vagy tabu dolgokat mintegy „nem vesszük észre”, pusztán azért nem látjuk meg, mert rájuk szociális tilalom vonatkozik. Persze az ilyen dolgokat is észleljük, de nem tudatosan, ezért olyan, mintha sohasem észleltük volna.

Éppen a tilalmak és a szabályok beépítése és belső, önálló működése mozgatja a veszélyelhárító énvédő technikákat is, amelyek a belső konfliktusok elkerülését szolgálják. Így alakul ki a *racionalizálás*, a *reakcióképzés* és a *kompenzáció*. A racionalizálással „megmagyarázzuk a bizonyítványunkat”, értelmesen megokoljuk a megghiúsult, elérhetetlen vagy kudarcra járó helyzeteket. Mottóját az aesopusi mese kínálja: a róka a vágyott és elérhetetlen

szülő láttán így szól: „Még nem érett, nem akarok savanyút enni.” A Karinthy diákja módjára történő magyarázkodással elveszjük a dolgok valódi jelentőségét, és intellektuális maszk kerül a valós események és szándékok fölé.

A *reakcióképzés* alapját a függési helyzet, a szülők iránti szeretet és a büntetéstől való félelem alakítja ki. A korlátozó szülő akadályokat állít a gyermek elé, akiben a frusztráció agressziót ébreszt. Az ellenszegüléssel járó veszélyeket a gyermek azzal hidalja át, hogy a vágy (agresszívnak lenni) ellentétes irányú reakciójával szorítja ki tudatából a veszélyes impulzust. Ezért szokatlanul engedelmessé és szolgálatkészsé válik, az eddig vadóc egyszerre csak kezesbáránnyá szelődül. A fordulat meglepetésszerű, az átalakulás tartós. A gyermek a „rosszaságából” fakadó veszélyeket, büntetési félelmeket azzal csökkenti le, hogy indulatait az irányulásban változtatja meg, így a dac engedelmességgé, a harag szeretetté fordul át. Az „érzelmi tárgy jelentése”, tehát a szülő jelentősége megmarad, csak az irányulásmód változik meg. Ez a változás azonban nagy haszonnal jár, mert a környezet elismerő minősítését váltja ki.

A reakcióképzés eredményével rokon hatékonyságú a *kompenzáció* is. A kompenzáció olyan kiegyenlítésre törekvés, amelynek alkalmazása a szociális elismerésért, az önértékelési egyensúly megvalósításáért történik. A fizikai vagy szellemi képességek terén átélt, vélt, vagy tényleges hiányosságokat a kompenzáció fokozott erőfeszítéssel egyenlíti ki, tehát „megdolgozunk” az eredményekért még akkor is, ha az erőfeszítéses kiegyenlítés szociális hatékonysága szempontjából túllő a

célon, és a vélt eredményekkel ellentétes következményekhez vezet (pl. a félős, gyenge gyermekből erőszakos verekedő, a társas helyzetben szorongóból erőszakos zsarnok, a kis termetűből hatalmaskodó ember válik).

Az énvédő technikák a szorongás és veszélyérzet csökkentésének, a magatartás szociális elvárásokhoz igazodó szervezésének, a reális életvezetés elősegítésének fontos eszközei. Jellemzőjük azonban, hogy csak akkor kerülnek „bevetésre”, amikor más, jobb és elsődleges alkalmazkodási eszközeink (pl. a feszültségek teljesítménybe fordítása, feldolgozása [elaboráció], a hasznos és közvetlen megoldásmódok) nem hatékonyak vagy nem alkalmazhatók. Potenciálisan mindegyik elhárításmód megtanulható a szocializáció folyamán, azonban az egyes önvédelmi módok előnyben részesítése *nem a helyzettől függ* (alkalmazását tehát nem a konfliktus természete vagy a szorongást kiváltó inger határozza meg), hanem a személyiség korai szociális tanulása által kibontakozó *elhárító típusától*.

Aszerint, hogy az egyén a szociális veszélyhelyzeteket milyen módon képes észlelni, felfogni és tudatosítani, valamint aszerint, hogy milyen védekezésmóddal (és ennek megfelelően szervezett magatartással) oldja meg ezeket, két típus különíthető el: a *represszor* és a *szenzitizátor* típus (Byrne, D., 1964).

A *represszor hajlam* azt jelenti, hogy a személyiség az elfojtásos elhárításmódokat részesíti előnyben, mintegy nem észleli, illetve észlelése során nem tudatosítja a veszélyt. A stresszhatásokra azonban fokozott vegetatív

reakciókkal, gondolkodási, képzettségzési zárlattal, leblokkolással, gátlással és felejtéssel reagál.

A *szenzitivizátor* viszont könnyen észreveszi és tudatosítja a szorongáskiváltó veszélyeket, az ilyenekre jobban emlékezik is, mint a kellemes élményekre (Lazarus, R. S. 1951). Énvédő eszközeiben a *kivetítő elhárításformák* uralkodnak, ilyenek a projekció, a racionalizáció és az izoláció, valamint az izolációval felszabadított indulatok környezettel szembeni érvényesítése. (Az ilyen, sokszor nem a kiváltó helyzetekben lereagált, hanem a kisebb ellenállás irányába áttolt indulati reakciókat nevezi a szakirodalom *acting out*-nak.) Éppen ezért a szenzitivizátorok nehezebben alkalmazkodnak, ingerlékenyek és elégedetlenkedők. Nemcsak fokozottan átélnek, de ki is élezi a konfliktusokat, tüskésebbek, keresik a rosszat, a hibákat könnyen felismerik, érzelmi hatásokra pedig kevésbé hozzáférhetőek. Ezért kevésbé képesek a másik ember elfogadó megértésére, és nehezebben tudnak együttműködni másokkal.

A *represszorok* viszont inkább a bevetítő, *internalizáló elhárításmódokat* preferálják. A veszélyeket nehezebben ismerik fel, konfliktusaikat elfojtják, annullálják, megtagadják, vagy reakcióképzéssel szelídítik meg kínos indulataikat. Ezért jobban igazodnak a személyi világ követelményeihez, alkalmazkodóbbak, jobban terelhetőek, érzelmileg elfogadó klímában képességeiknek megfelelően teljesítenek. A represszor típusú személyiség fokozottan igyekszik megfelelni a külső elvárásoknak, éppen ennek eszközeként használja a negatív indulatok és érzelmek, szándékok és akarati megnyilvánulások elfojtását. Arra törekszik, hogy konfliktusmentesen éljen, egyben

fokozottan igényli a szeretetet, elfogadást és a kedvező minősítést a környezetétől.

Hogyan alakul ki a két személyiségtípus? Az ilyen típusba sorolható gyermekek családvizsgálata (Winder, C. L. és Rau, L. R., 1962), a szülők nevelési attitűdjeinek elemzése tárta fel, hogy a represszorra váló gyermekek szülei türelmesebbek, elfogadóbbak, engedékenyebbek, a szülők egymáshoz való viszonya harmonikusabb. A szenzitizátorok szülei sokszor büntetnek, intoleránsabbak, önmagukat is alulértékelik, házastársi kapcsolatuk kiegyenlítetlen. Érthető, hogy az ilyen légkörben felnövő gyermekek bizalmatlanok, gyanakvók, „nyomkereső veszélysejtők” az életben. Ha a gyermek az otthonában nem érez védelmet és biztonságot, akkor idejében meg kell tanulnia a védekezést, fel kell ismernie a veszélyt, az ilyen helyzetekre jobban kell emlékeznie, és meg kell tanulnia önvédelemből támadni.

A szeretetteli családi miliő viszont belső védettséget ad, segít a szorongás csökkentésében, elfelejthetővé teszi a sérelmeket, nem tanít rá a veszélyszimatolásra, engedékenyebbé tesz mások iránt, és lehetővé teszi, hogy veszélyben az egyén a mások iránt elővételezett bizalommal éljen. Ez a kedvező szociális együttműködés lehetőségeit nyitja meg a személyiségben (Kulcsár Zs., 1974).

Utánzás, mintakövetés, azonosulás

A gyermeki személyiség gazdagodásának fontos eszköze az *utánzásos tanulás*. Azt gondolhatnánk, hogy ez

szándékos törekvéssel jön létre a gyermekben, aki a környezet viselkedésének és életének megfigyelése alapján lejátssza mindazt, amit lát. Ez azonban többnyire más módon zajlik a fejlődésben. Az utánzás feltételezné a minta (modell) és az utánzó tudatos megkülönböztetését, a gyermekkorban kibontakozó utánzásban azonban ez a megkülönböztetés még nem tudatos, és a korai utánzásos műveleteket nem is jellemzi.

Figyeljük meg magunkat, amikor teljes átéléssel követjük egy-egy film vagy futballmeccs történeteit. Szinte ugyanolyan testtartásba és lelkiállapotba kerülünk, mint a látott alakok. Ha egy számunkra kedves személlyel beszélünk, akaratlanul is felvesszük az ő testtartását, szinte tükörképesen mozgunk ugyanúgy, mint a másik (pl. azonos ritmusban lépünk, kezünket ugyanúgy összefonjuk stb.). Mindez szándéktalanul jön létre, és a beleélés, átélés útján születik meg. Ehhez hasonlóan idomul érzelmileg a gyermek is a környezetéhez. Érzelmi labilitása és szélsőségei könnyen létrehozzák azt a feszültségi szintet, amellyel a környezetében látott és szeretett személyek magatartását szinte a mintára fonódó utánmozgással, mintakövető hasonulással utánozza.

Ez a folyamat nem szándékos, nem tudatos. Idegrendszeri alapját a még labilis működésű idegi szabályozás mozgásgátló rendszerének éretlensége biztosítja. Amikor a felnőtt ember környezetét mozogni és tevékenykedni látja, a látás útján is megérti azt, ami történik, jóllehet idegrendszerében ingerületi állapotba kerülnek azok a pályák, amelyek a látott mozgás pontos utáncselekvésének beindítására képesítenék. A frontális szabályozó és gátló agykéreg azonban megakadályozza a felesleges

utáncselekvést, és csak idegi károsodás állapotában jön létre az állandó mozgásutánczás (echopraxia). Az utánmozgás gátlása emberben egyszersmind a megértő tudatosítás folyamatait is biztosítja. Az ember elhagyja a felesleges próbacselekvéseket, és a másik megértését elemi szinten (pl. állatoknál) biztosító utánmozgás helyett képzetekkel dolgozik, gondolkodik. Extrém lelkiállapotokban (félelem, szerelem, anyaság stb.) az utánmozgási gátlás fellazulhat, és a felnőtt is „utánmozog”. A beleélés, átélés magas hőfokú folyamataiban ez szinte mindig megjelenik (pl. a szurkolók mozgásviharaiban).

Az említett folyamatok bonyolult szerveződése gyermeknél még labilis, éretlen. Felfogása és gondolkodásmódja még képszerű, szemléletes. Sokat mozog és cselekszik, mert gondolkodása még differenciálatlan. Éppen ezért mások megértésében a beleélésnek szinte feltétele az utánmozgás, azt csinálja akaratlanul is mint a környezete. Mozgásgátlása csak később és egyidejűleg épül ki gondolkodási fejlődésével, ezért az utánmozgásra még könnyen képes.

Ebben a játszószerű gyermeki helyzetben bontakozik ki a szülőkkel való azonosulás folyamata. Az azonosulás kettős szálon halad a fejlődésben. *Az első, korábban meginduló identifikációt az anya indukálja.* Mozgatóereje az anya távolléte által kiváltott bizonytalansági feszültség, a *szeparációs félelem*. A gyermek időfogalom, elővételezési és elképzelési képesség hiányában az anyai távollétet örökkévalónak, a kínérzéseket pedig feloldhatatlannak éli át. Az utánzásos fonalon haladó azonosulás azonban eszközévé válik a félelem feloldásának. A gyermek úgy kezd viselkedni, mint anyja, „ő a mama”, és ezzel mintegy

saját magatartásával személyesíti meg anyját. Ezzel oldja fel a távollét elviselhetetlenségét. Az anyával történő azonosulás a függési helyzet szeretetvesztési félelmét csökkenti le, egyben a gyermek anyai mintázató viselkedése lehetővé teszi számára a ragaszkodás, szeretet, vonzódás, valakihez tartozás érzéseinek differenciált kifejezését. Sajátjává válik az a sokféle gesztus, hang, tartás, érzelem, amely eredendően anyjáé.

A viselkedés utánzásos elemei mégsem azt jelentik, hogy mintakövető magatartással épül be *egy-egy* viselkedésmód. A folyamat *hasonulással* zajlik, mintegy a *szülőre fonódó idomulással*, az érzelmileg vezérelt együttmozgásoktól a szülőnél megfigyelt és játékfolyamatban megismételt reakciókon át a szülő teljes *inkorporációjáig*. A szándéktalanul, spontán szövődő és megvalósuló történetet pedig nagy erejű érzelmek mozgatják.

Amikor a kislány belép anyja papucsába, attól a pillanattól ő a mama, és úgy is viselkedik, mint az édesanyja. Ha pedig ő a mama, akkor már nem szenved úgy a hiányérzettől. Anyaként bánik a babáival, és azokkal játssza le mindazt, amit az édesanyjától látott, spontán tapasztalt vagy megfigyelt. Az utánzás sajátos érzelmi-indulati töltése és szándéktalan jellege teszi lehetővé, hogy már ne csak utánzásról, hanem a szülővel való azonosulásról beszéljünk. Minél gazdagabb érzelmek szövik át e folyamatot, annál eredményesebb. Egyben a gyermek *beleélő, átérző készsége* is ennek folyamatában fejlődik ki, ezt a képességet nevezzük *empátiának*.

Az empátia a viselkedés társas szabályozásának egyik fontos eszköze. Egyben az *emocionális jelentéstanulás* tényezője is. A szülők és a társas környezet minden

rezdülését leolvasó gyermek korán megtanulja, hogy mikor tükröz a szülői arc, a mimika és a testtartás jóváhagyást, örömet, rosszallást vagy bánatot. Ezért a szülők egész valójukkal *értékközvetítőkként* szerepelnek a gyermek életében, magatartásukkal szociális értékeket minősítenek. Ehhez a lét korai időszakaiban még nem társul a szavakkal kifejezett minősítés és annak megértése a gyermekben, de ezáltal értékközvetítő jelentőségük még nagyobb. A beszédkorszak kezdetétől pedig a mimikai és gesztusokkal történő minősítés még mindig jelentősen megváltoztathatja a szóbeli közlés jelentését, ha az a közléssel ellentétes értékelést tükröz és közvetít.

Az utánzás (mintakövető viselkedés) és az empátia tehát lehetővé teszi a gyermek számára 1. *újabb magatartásmódok* megtanulását, 2. a *jelentéstanulás* gazdagodását, a szociális értékek átvételét és érzelmi minősítését. Ezért a szocializáció döntő tényezőiként értékelhetjük (Kulcsár Zs., 1974). Az empátia a másik ember mély, árnyalt, érzelmileg azonos hullámhosszon, értelmileg pedig világosan átélt megértését jelenti. Ennek hiányában nem képes az ember a decentrációra (a másik szempontjának belátására), és nem tud életvezetésében eléggé tekintettel lenni a környezetére.

Az identifikáció második szálát a környezet szabályozó törekvéseinek tapasztalása bontja ki. A hagyományos családmódelekben még mindig leginkább az apa a fegyelmező erő, a követelmények közvetítésének „óriása”. Az apai tilalom és büntetés azért elviselhetetlen a gyermek számára, mert attól ered, akit csodál és szeret. Az apa azonban a gyermeki fantáziaéletben sajátos riválisként jelenik meg a fiúgyermek szemében, aki elvonja tőle az

anyai szeretetet, és megakadályozza, hogy a mama csak őt szeresse. Ez a *féltékenység*, amelyet a gyermek az azonos nemű szülővel szemben érez, a lélektani tapasztalatok szerint szexuális feszültségeket és félelmeket is tartalmaz, amely a tiltó apát fenyegetővé teszi a gyermek szemében. Az apától való félelem és a vele szembeni érzelmi kettősség megoldódását éppen az azonosulás folyamata szolgálja, amelyet az apai szerep miatt az „agresszorral való azonosulásnak” (Freud) nevez a lélektan.

Példa: Egy kisgyermek hatalmas bernáthegyi kutyát lát a játszótéren, és megijed tőle. Hazaérve azonnal négykézlábra áll, és napokig kutyaként ijesztgeti szüleit, akik a gyermek kedvéért belemennek a játékba. A gyermek számára azonban ez nemcsak játék, hanem a félelem azonosításos megoldása, amelyben ő válhatott támadóvá és félelmetessé, egyben saját szorongásait és ijedelmét is beledolgozhatta a folyamatba. Hasonló módon szövődik az apával való azonosulás is, amikor olyanná válik, mint az a személy, akitől retteg, s közben átveszi annak követelményeit, elvárásait.

Ez az identifikációs folyamat a gyermekben megoldja a szocializáció egyik legnagyobb dilemmáját: a vágyak korlátozását és magatartásának a társas elvárásokhoz való igazítását anélkül, hogy a lemondás gyötrelmét átélné. Sőt, ugyanakkor igen nagy szociális haszonnal járó történés részesévé is lesz. Ha sajátjává teszi a követelményeket, akkor a szülői tilalmak által benne keltett agressziók megoldásához is eljut, így megmaradhat a szülők iránti csorbíthatatlan szeretet, ugyanakkor elkerüli a büntetést, és a jutalom örömeivel élheti át szülei dicséretét, illetve

annak a szeretetben is megnyilvánuló kifejezését. Mindez azt is világossá teszi, hogy a pozitív önkontroll csakis e folyamat részeként alakulhat ki. Így válik az „én” részévé a „másik”, és így épül be egyedi érzelmi közvetítésen át az emberbe a társadalom szabályrendszere.

Az *azonosulás* során akaratlanul, szándéktalanul, spontán, mintakövető folyamatokon keresztül veszi át a gyermek az érzelmileg jelentős személyek (főként az anya és apa) viselkedésmódját, elvárásait, tulajdonságait. De tudatosan is igyekszik olyanná válni, mint az „óriás, mindentudó felnőtt”, akit szeret, akitől fél és akire minden csodálatával tekint fel. Az e folyamatot mozgató szándék („olyanná válni, mint ő és amilyennek látni szeretne”) elősegíti az *énideál* felépítését is. Így alakul ki belsővé váló korlátozásokon át az a lelki rendszer, amely az embert a valóság követelményeinek felmérésére, a szabályok megtartására, a normák és viselkedési lehetőségek felfogására és alkalmazására képesíti. Ez a „beépítő módszer” az élet során később is eszköze lesz a kisebb-nagyobb azonosulási epizódoknak a respektált és szeretett személyekkel. Így történik később a serdülő felnőtté válásában is a pedagógusok, felnőttek bizonyos vonzó és csodált tulajdonságainak az átvétele. A későbbi azonosulásban azonban már döntő a tudatos mozzanat és a szándékvezéreltség (ezért ezt inkább azonosításnak nevezhetjük).

Az *identifikáció* az énvédő és veszélyelhárító eszköztárnak is tartozékává válik. A szükséges életszerepek megtanulásában nagy hatékonysága van, de segít a félelmi helyzetek csökkentésében is (pl. a tanártól szorongó gyermek, a főnökétől félő felnőtt úgy viselkedik,

mint az, akitől fél, és ezzel megoldja a szituációhoz kapcsolódó feszültséget). A szerelmi érzések kibontakozását is azonosító történetek kísérik, elhagyáskor pedig az elvesztett partnerrel való lelki azonosítás segíti a csalódás átélését.

Az identifikációs folyamat teszi lehetővé a nemi szerepviselkedés árnyalt formáinak elsajátítását is, sőt a megfelelő nemi viselkedés, az örömképes és normális szerelmi életre való képesség kifejlődésében különös a jelentősége. Amikor a négy-öt éves fiú az anyját úgy öleli át, ahogyan azt apjától látja, amikor „kis lovagként” védelmezi anyját, és azt mondja: „anyu, ha nagy leszek, téged veszek feleségül”, akkor egy döntő lélektani történésnek lehetünk tanúi. Ilyenkor a fiú az apa helyébe képzeleli magát, tehát az apai mintát követi, és természetesen ugyanazt szereti, akit az apa. Ha „ő az apa”, akkor csakis „anyu” lehet a felesége. Ez a játékos, de nagy érzelmekkel lezajló nemi viselkedéstanulás a későbbi megfelelő nemi szerepvállalás egyik feltétele. Ugyanezt képviseli a lánygyermeknek apja iránti, sajátos érzelmi légkörű vonzalma is. „Apa, legyen gyerekünk, egy fiú és egy lány” mondja pl. a kislány az apjának. Ebben a közlésben benne van az is, hogy ő a papa felesége, tehát ő az anyuka. Sokszor kíséri ezt a mama elleni dühös szembefordulás vagy indulatos reakció, különösen a szülők egymás iránti gyengédségének tapasztalásakor.

Ezt a gazdag érzelmi színekű folyamatot nevezte Freud a századfordulón oidipális helyzetnek a görög tragédia nyomán, amelyben a hős tudtán kívül saját anyját vette feleségül, és ezért bűnhődnie kellett. Ma már tudjuk, hogy ez a szülőkre vonatkozó sajátos gyermekérzelem egy

átmeneti időszak során éppen a későbbi, megfelelő nemi irányulást alapozza meg. Ennek kapcsán a gyermek mintegy „kipróbálja” a később tudatosan is vállalt nemi szerepét. Mivel ezt a viselkedést a legtöbb szülő mosolyogva és leplezett vagy nyílt tetszéssel fogadja, ezért a „szociális jóváhagyás” nagy engedélyével szilárdítja meg a gyermekben nemi hovatartozásának viselkedési hangsúlyát.

Az apa szerepének jelentősége az azonosulási folyamatban.

A társadalmi értékek közvetítésében, a kötelező (jogi következményekkel járó) és ajánlatos (közvéleményi normák által megszabott) viselkedésmódok és értékek elsajátításában az apai minta, példa szerepe többnyire elsődleges (Wurzbacher G., 1968).

Az apának demonstratív, normatív és irányító funkciója van. Hordozza, és viselkedésével, attitűdjeivel közvetíti a normákat, gyermekét ezek megtartására készíti, és így tereli értékorientációs fejlődését. A hatékony apakép (megfelelő érzelmi hatóerejű tekintélyfunkció mellett) tehát a fejlődés optimális normabeépítő folyamatait eredményezi, és ezek a későbbi, pl. serdülőkori behatásoknak vagy csábításoknak is ellenállnak. Ha az apa a kötelező vagy elvárható viselkedés normáitól eltérő értékeket közvetít gyermekének, tehát ha a modell kedvezőtlen, miközben az azonosulási folyamat zavartalan, akkor e negatív minta a gyermekben antiszociális (társadalomellenes) értékrendszert hoz létre.

Ha az anya dominál a családban, és háttérbe szorítja vagy személyiségértékeiben lefokozza az apai tekintélyt, akkor egyesek szerint zavart szenved a közsocializáció, a kollektív társas értékek elsajátítása. A gyermek a családhoz tapad, és társadalmi hatékonyság szempontjából alacsony vivőerejű, önállótlanabb személyiséggé formálódhat. Szélsőséges „nőuralom” esetében bekövetkezett fejlődési zavar pedig súlyos önállótlanági és életképtelenségi állapotokat eredményezhet.

Itt csak utalunk arra, hogy feltárták a hasadásos elmezavarra hajlamosító családi tényezők között az ún. ferde házasságok gyakori előfordulását is (Jackson, D. D., 1970). Az ilyen családban erőszakos magatartású, bár belsőleg aggodalmaskodó és bizonytalan, de kifelé uralkodó viselkedésű anya áll a középpontban. Az apa háttérbe szorított, vele szemben az anya megvető vagy alulértékelő. Az ilyen apa családjától fokozottan igényelné a csodálatot és elismerést, ezt azonban nem kapja meg. A házasságában csalódottá, feleségéből kiábrándulttá, alacsony önbizalmúvá és férfiasságában elbizonytalanodottá lesz. A család belső szakadásába és meghasonlásába a szülők gyermekeiket is bevonják. Ezek többnyire egyik szülő mellé állnak. Ilyen légkörben a szülők szinte direkt módon adják át irracionálisukat és szorongásaikat a gyermekeknek, akik ezért állandó bizonytalanságban élnek és még inkább szoronganak. (Kun M., 1971).

A nevelésben felhasználható tanulságok

A gyermeknek bizonyos fokú korlátozást és akadályt el kell viselnie ahhoz, hogy kifejlődjék a realitásérzéke. Meg kell tanulnia az azonnali élvezetről való lemondást egy későbbi öröm kedvéért, a lemondás elviselését és a másik ember igényeinek tekintetbevételét. A kivárás, korlátozás, türelem elsajátítása éppoly fontos, mint az örömképesség kifejlesztése. Az öröm és a kín a lelki rendszer harmonikus fejlődése szempontjából egyaránt nélkülözhetetlen élmények. Bármelyiket kapcsoljuk ki, az megzavarja a fejlődés egyensúlyát.

Ezért tekinthetjük elhibázottnak a mindent megengedő nevelést. A várni tudást maga a természet kényszeríti ránk. A gyermektől e tekintetben fokról fokra kell annyit követelnünk, amennyinek teljesítésére már szervezetileg képes, érett, alkalmas (Nemes L., 1974). Pl. nem várhatunk el szobatisztaságot egyéves korban, amikor a gyermek idegi szabályozása még éretlen a korlátozásra, és így ennek biológiai feltételei nem biztosítottak. Nem taníthatunk várakozásra egy időérzet nélküli, csupán „biológiai órája” szerint élő és testi szükségleteit sírással jelző csecsemőt. A fejlődésben a korlátozásokat mérsékelten, szeretettel, megértőn, de következetesen kell nyújtanunk – mindenkor a gyermek érettsége és teherbírása szerint.

Kétségtelen, hogy a szülők vagy gondozók feladata nem könnyű. A gyermeket a veszélyek elkerülése (és ennek megtanítása) érdekében korlátoznunk, testi épsége érdekében pedig óvnunk kell mozgásos szertelenségének sodrától anélkül, hogy átélje az agyonkorlátozás, a

kiszolgáltatottság érzését. Az anyai jelenlétnek és távollétnek, a biztonságot adó kielégítésnek és a feszültséget keltő elvárásoknak, az apai és szülői engedékenységek, valamint tilalomnak olyan középarányát kell kialakítani, hogy közben ne sérüljön a gyermeki akarat, az önállósági törekvés és az öntevékeny kezdeményezőkézség kibontakozása.

A *jutalmazás* és a *büntetés* formái igen eltérőek az egyes családokban. Ezeket a szülők személyiségének érettsége, türelmének mértéke, ingerlékenysége, aktuális közérzete határozzák meg. Az alapvető nevelési eszközök megválasztásában nagy szerepet játszik a szülő saját gyermekkorában átélt családmintája is. A józan belátások ellenére így fennmaradhat pl. a testi fenyítés szokása. „Nekem is jót tett hajdan egy-egy nyakleves” – mondják a szülők, vagy mintegy öngazolásul a nagy pedagógiai erejű makarenskói pofon emlegetéséhez folyamodnak. Sok anya számol be arról: „Nem tehetek róla, előbb eljár a kezem, mintsem akarnám!” A büntudattal társuló testi fenyítés a szülőben típusos következetlenségek forrásává válhat: megsajnálja a megvert gyermeket, és a verés után érzékenyülten dédelgeti, elnézőbbé válik iránta. A gyermek *nem érti* az ilyen helyzeteket, elbizonytalanodik vagy szembefordul a szülővel. Ha ez ismétlődik, előbb-utóbb rájön, milyen előnyei származhatnak a szülő fenyítés utáni engedékenységből. Elég tehát valami rosszat tennie, hogy feldühítse szüleit, majd az eltűrhető verés után a gyengédségi időszakban kicsalhatja szüleitől azt, amit eredendően elérni, megkapni kívánt. A későbbi partnerkapcsolati viselkedésében, a felnőttkori intimitás helyzeteiben is tovább élhet ez a hátrányos minta, vagyis

csak akkor tud majd örülni a gyengédségnek, ha az civódással, esetleg tettelegességgel kapcsolódik össze vagy veszekedés előzi meg. Később tehát előnyben részesítheti a kibékülés teátrális formáit.

A testi fenytéssel történő nevelésről sokszor és sok helyütt esik szó. Mégis szükséges ezzel foglalkoznunk, hogy néhány következményére utalhassunk. A felnőttek ítéletrendszerében sokszor felfedezhetünk gyermekkorból fennmaradó, hamis nézeteket. Ezek a gyermekkorai tapasztalások és élmények sűrített lecsapódásai. Meghatározók a felnőttkori viselkedésben és annak esetleges agresszív megnyilvánulásaiban. Ilyen nézet pl., hogy „az asszony verve jó” (ebben a gyermekkorai szülői házban látott hasonló jelenetek emléke és ennek elfogadása sűrűsödhet).

A gyermek hosszú ideig tehetetlen a szülő haragjával szemben. Ha azt tapasztalja, hogy kiszámíthatatlan, miért kap verést, akkor titkolózni kezd, kibúvókat keres és zárkózottá, őszintétlenné válhat.

Egy, a „Meggyötört gyermekek szülei”-ről szóló tanulmányban Smith S. M. és mtsai (1973) a gyermeküket bántalmazó szülők jellemvonásait vizsgálták meg. 134, a bántalmazás miatt kórházi ellátásra kerülő, 5 évnél fiatalabb gyermek és 214, a gyermekét bántalmazó szülő összetett vizsgálatából a következőkre derült fény:

1. A gyermeküket súlyosan bántalmazó szülők átlagosan 19–20 éves korban alapítottak családot, és 21–23 éves kor közötti szülőknél fordult elő a legtöbb tettelegesség;

2. A bántalmazók igen rossz anyagi és egzisztenciális helyzetben éltek, és saját gyermekkorukra is a bántalmazó és agresszív szülői hatásokat tartották a legjellemzőbbnek;

3. A megvizsgált anyák 76, az apák 64%-ánál valamilyen személyiségzavar állt fenn, az apák csaknem 30%-a alkoholista volt;

4. Az anyák 34%-a neurotikus állapotának hátterében boldogtalan, a szeretetet nélkülöző gyermekkor húzódott meg;

5. Néhány (5) szülő hosszan tartó elmebetegségéhez társultak a brutális kegyetlenségű tettelegességek;

6. A megvizsgált apák egynegyede, az anyák egytizede büntetett előéletű volt tettelegesség, garázdaság miatt. 19%-uknál már az előzményekben is előfordult a gyermekükkel szembeni kegyetlenség.

Tehát a szülői feladatokra éretlen, túl fiatal emberek, a kedvezőtlen családminták, a szülők meggyötört gyermekora, a bizalom, a szeretet és türelem teljes hiánya, a különböző fokú és jellegű személyiségzavarok, az alkoholizmus mind lehetetlenné teszik a megfelelő családi légkör kialakítását, egyben esélyeket teremtenek az agresszív szülői magatartásra.

Napjainkban a büntetésformák között gyakran fordul elő a *szeretetmegvonással való fegyelmezés*. Mivel erről az eszközről hamar kiderül hatékonysága, sokan és sokszor élnek vele. Ha a gyermek a családban a gondoskodás és szeretet melegét tapasztalja, ha az anya-gyermek kapcsolat jó, ha az apa is képes megvalósítani a nevelésben a korlátozás és erő megfelelő arányát, akkor a gyermek fejlődése kedvezően alakul. Mégis, éppen az ilyen kedvező légkörben látjuk gyakorinak a szeretetmegvonással történő fegyelmezést. „Nem szeretlek, menj, rossz voltál” – mondják a kisgyermeknek, aki kétségbeesve futna vigaszért, a szülők azonban több-kevesebb következtelenséggel elhárítják vagy éppen meghatódva elfogadják a gyermeki engesztelést.

Sears (1954) vizsgálatai nyomán tudjuk, hogy a szeretetmegvonás a nevelés hátrányos eszköze. Kimutatta, hogy az agressziót elfojtó, kezes, alkalmazkodó, túl engedékeny, „jól nevelhető”, de felnőttkorban túlérzékeny (szenzitív) karakterű személyeknél gyermekkorban ezt a fegyelmezőeszközt alkalmazták leggyakrabban a szülők. A szeretetmegvonás kora gyermekkorban még egyenértékű a gyermek számára a szülő elvesztésével. Ekkor még a szülőktől függ a léte, és a szülői szeretet oltalmában erősödik meg benne az „ősbizalom” képessége is. Ha a szeretet esetleges, mulandó, csak a jó magatartáshoz kötött, akkor ezért mindig meg kell dolgozni. Kialakul tehát az a modell, hogy mindig, mindenkinek eleget kell tenni ahhoz, hogy szeressék. A gyermek a szülői korlátozással szemben felébredő agresszióit nem meri vállalni, így ambivalenciáját (a szeretet és gyűlölet érzelmi keverékét) nem tudja sikeresen feldolgozni. Ezért megrendülhet a szüleibe vetett bizalma. Úgy érezheti, hogy őt nem lehet szeretni és elfogadni. Ez viszont torzíthatja alakuló személyiségképét és önértékelését.

Kétségtelen, hogy szükség van korlátozásokra, akadályozásra. A frusztráció (akadályozás miatti kínos érzés) pozitív szerepet kap az emberi életben, mert alkalmazkodási erőfeszítésre készítet, és változatos adaptációs technikák elsajátítására ösztönöz. A korlátozás veszélyt elővételező féltés, amelynek csak a gyermek korai életszakaszában van hatékonysága. A nevelésben azonban az a döntő, hogy az adott nevelőeszköz alkalmazásának milyenek az előfeltételei. Ilyenek pl. a jó érzelmi klíma, az elfogadó és biztonságot nyújtó családi légkör. Ha ilyen már létezik, akkor eleve nem szükségesek a hangsúlyozott

nevelési „fogások”, elég a szép szó, a magyarázat, a tilalom okainak elmondása, a tekintet fegyelmező szigorának hatalma.

Egyenletes hangvétellű családban az emeltebb hangszín is jelzőértéket nyer, és nagyobb a hatása, mint a gyermeket megrémítő, de később közönyösen hagyó kiabálásnak vagy a lélekre beszélő szóáradatnak. *A röviden fogalmazott tiltások hatásosabbak, mint a túlmagyarázottak.* Ha elegendő a türelmünk, akkor megtehetjük, hogy *csak akkor szóljunk, ha a gyermek magatartása elegendő okot ad erre.* A dackorszaknak nevezett önállósági periódusban ez különösen fontos. Sok szülő nehezményezi pl., hogy gyermeke tönkreteszi a játékait. „Ne cibáld a babát”, „Ne szedd szét a dobozt” – ilyen és hasonló korlátozások akadályozzák a gyermek cselekvéseit, tárgymegismerő, kutató (exploratív) kíváncsiságát. Pedig ebből épül ki a világ dolgai iránti nyitott érdeklődés és befogadás hajlama.

Kimutatták, hogy a tárgyak szétszedését megakadályozó szülők gyermekei között nagyobb számban fordul elő kényszeresség, aggályosság, döntési képtelenség és ritualizálódó viselkedési szokások ismétlése. Az ilyen gyermekbe beépül az a hamis ítélet, hogy a tárgyak és dolgok felbontása, megismerése egyenlő a rombolással (destrukcióval), ezért kényesen vigyáz mindennek az épségére. Ezzel szemben a tárgyak szétszedésében utat találó és így levezetődő agresszív feszültségeket nem tanulja meg megfelelően leereagálni: a feszültség fennmarad, és ez a gyermek belső nyugtalanságát, szorongási és önbüntetői hajlamát alakíthatja ki (Dührssen, A., 1961).

A jutalmazási formák terén úgy tűnik, mintha kevesebb lenne az ártalmi lehetőség. A valóságban viszont *nehéz a jutalmazás helyes arányát megtalálni*. A *túlvédő* és *túljutalmazó* szülő a gyermek minden megnyilvánulását olyanná fokozza, amelyben a cselekvések értéktudata nagyobb a szükségesnél. Így a gyermek részint csak akkor hajlandó tenni valamit, ha a család megtapsolja vagy valami ellenszolgáltatást nyújt érte, részint pedig torzulhat az önértékelése. Ha az önmagáról kialakított és a szülői túlértékelések nyomán beépített vélemény a családon kívüli közösségekben nem kap hasonló megerősítést, akkor ez összeütközések forrásává válik a gyermek világában. Így agresszív, követelőző magatartás vagy félnk és a család védelmébe visszavonuló viselkedés alakulhat ki, és ez különböző fokban károsíthatja a gyermek önértéktudatának fejlődését. A *túlvédő* család veszélye az ún. „gumiketrec” jelenségben mutatkozhat meg (Pertorini, R., 1974). A gyermek minden más közösségben kudarcélményeket él át, csak a család védelmében és annak frusztrációmentes légkörében képes feloldódni. Így a családhoz tapad, nem tud felnőtté válni, gyengül az önálló életre való képessége, és sérülhet alkalmazkodási törekvése.

A szülői szeretet folytonossága egyenletes, elfogadó, a magatartást megfelelően minősítő érzelmi légkört jelent, amelyben egyaránt helye van elvárásnak, jutalmazásnak, korlátozásnak és büntetésnek is. A túlságosan engedékeny nevelés, amely meg akarja takarítani a tilalmakat és korlátozásokat, sokkal inkább szolgálja a nevelők nyugodt lelkiismeretét, mintsem a gyermek érdekét.

Az eddigiekből még egy nyilvánvaló tanulságot vonhatunk le: a gyermeki személyiség, a gyermeki karakter kialakításában (a tartós, állandósuló viselkedésformák létrehozásában) meghatározó és döntő szerepe van a *gyermek számára nyújtott példának*. Ez jelentősebb, mint a szóbeli követelmények (azokkal legfeljebb negatív önkontrollt tudunk kialakítani). A példa azonban eleven emberformáló erő. Deák Ferenc ezt így fogalmazta meg Eötvös Károlynak, amikor az elmondta, milyen embert szeretne faragni a fiából: „Magad légy olyan, mint amilyené fiadat tenni szeretnéd!” A gyermeknevelésben nem a szándék, nem a tudatos szóbeli ráhatás manőverei határozzák meg elsődlegesen a karakterfejlődést, hanem a szülők viselkedésének (később a „tekintélyszemélyek” magatartásának) eleven folyamata, a látható és bevéshető minták, a példa önmaga.

A gyermek nemcsak a szülőhöz válik hasonlónak, hanem ahhoz a gyermekideálhoz is, amilyennek őt szülei látni szeretnék (Bronfenbrenner, V., 1965).

4. A FELNŐTTI LÉT KÜSZÖBÉN

Identitásváltozás a serdülőkorban

Míg kezdetben a család az életesemények fő színhelye és a viselkedési mintavétel bázisa, addig a kapcsolati mezők kitágulásával egyre több külső, környezeti élmény köti magához és alakítja a gyermek karakterét. A szülőkkal való azonosulás folyamatát követik a példaadó, érzelmileg vonzó személyekkel, azok egyes megnyilvánulásaival vagy szokásaival történő kisebb-nagyobb mértékű azonosítások.

A családi védelem, biztonság és hátvédfunkció igénye mellett már a hatodik életév körül bekövetkezik a társas kapcsolatok fejlődésének nagy fordulata, amelyet *átpartolásnak* nevezünk (Mérei F., 1966). A társas érdeklődés a felnőttekről áttolódik a gyermektársakra, az egykorú gyermekek közösségére. Az indulati és érzelmi meghatározottságú gyermek-szülő viszonylatból *kibontakozik, és beérik a kötődési fordulat*, a helyzeti eredetű, körülményvezérelt, kifelé irányuló társas kapcsolódások igénye és képessége.

A családi szocializáció kereteit szétfeszíti a külső vonzalmak és kapcsolatok hívóereje, az egykorú társakkal átélhető *közös élmények* csábítása. E könyv keretei azonban nem teszik lehetővé e szerteágazó folyamat követését. A családban folyó szocializáció történéseit követve, még egy döntő fontosságú életszakasszal kell foglalkoznunk, amelynek konfliktusai érzelmi-indulati szempontból ismét inkább a családi térben zajlanak, és a család segítheti elő békés feloldódásukat. Ez a pubertáskori

identitásváltás periódusa, amely a gyermeki személyiség felnőtté válási folyamatának bevezető történéssora. A család – mint legszemélyesebb megnyilvánulásaink életközege – egyaránt lehet béklyója és segítő ereje a gyermek felnőtti szárnypróbálgatásainak. A csalárendszer működésmódja játszik bele abba, hogy a gyermek személyiségérése megreked-e infantilis szinten, fejlődése korán lezárul, vagy szabadon és nyitottan bontakozik ki a gyermekből az ifjú ember.

Az *identitás* az önmagunkról kialakult testi, cselekvési, viszonylat- és értékképzetek egysége. Magunkat általában olyannak ismerjük meg, amilyennek cselekedeteink és másokhoz való viszonyaink mutatnak, és olyannak, amilyennek mások minősítenek minket. A kora gyermekkortól kezdve állandó visszajelentések tömegét kapjuk magunkról, és ebből alakul ki ez a képzetkör.

A „Milyen vagyok?“, „Mit érek?“, „Hol a helyem a világban?“, „Milyennek látnak mások?“, „Mire vagyok képes?“, „Hogyan váltam ilyenné?“ kérdésekre adható válaszok tartalmazzák mindazt, amit a fogalom alatt érthetünk. Ez tehát olyan sajátos egység, amelyben az egyén megismételhetetlenül egyedi vonásai és szociális viszonylatai sűrűsödnek. Ez alkotja az egyén önmagáról kialakult képét és önértékképzetét is (Erikson, E. H., 1968).

Az identitást *kulturális „jelek”* is kifejezésre juttatják. Az egyenruha a társadalmi egységhez tartozást, a frizura, a ruha a nemi hovatartozást és ennek külsőségeiben vállalt hangsúlyozását, a fehér bot a látási fogyatékossgot stb. képviseli. Az identitás változásait az öltözet, a frizura változtatásai jól tükrözik. Így a szakállnövesztés, a farmeröltöny, a kozmetikai szerek kerülése vagy

használatuk fokozása stb. Az ilyen változásokat mindig megmagyarázza az egyén élethelyzetének elemzése. A gyerekek fejlődési folyamata társas közegben zajló folyamatos tanulás, és ez nem más, mint az identitás keresésének, kialakításának és változtatásának (a fejlesztésnek) hosszú időszaka. Minél hangsúlyozottabb az önkeresés, a belső bizonytalanság és minél nagyobb a valahová tartozás igénye, annál jobban hangsúlyozódik a kulturális jelekben is megnyilvánuló identitás-labilitás. Pl. a serdülőkorban szinte a leghangsúlyosabb az „*identitáskellékek*” használata, a dohányzás, a legmodernebb ruha, a hosszú haj, a típusos, egyöntetű öltözék. Egy-egy divatváltás járványként fut végig e fiatal korosztályon. Amíg hovatartozásunk lelkileg megszilárdul, addig szükség van ennek külső hangsúlyozására.

Az új identitás kialakulásának útja három szakaszban történik: először fantáziában éljük át az új „képet” magunkról, aztán ennek külső kellékeit valósítjuk meg (frizura, ruhaváltoztatás), végül az új külsőhöz illesztett viselkedésmódokat is begyakoroljuk (sokszor a gyermek ezt tükör előtt is próbálja), és azokat a külső visszajelentések szerint módosítjuk, állandósítjuk.

A *serdülőkor* jelenti az utolsó nagy biológiai és lelki átalakulást a felnőtt életre való felkészülés hosszú útjában. Ebben az időszakban a testi, nemi átalakulás a szervezeti folyamatok addigi harmóniáját is megbontja. Új igények, zaklató erejű testi vágyak lépnek fel. A testi változások kortól függetlenül is mindannyiunkat arra készítetnek, hogy önmagunkra vonatkozó kíváncsiságunk fokozódjék. Így van ez felnőttkori változások észlelésekor is (pl. az arc

ráncosodásának, a memória zökkenőinek felfedezésekor), de még fokozottabban áll ez a serdülés viharos átalakulási időszakára. A másodlagos nemi jellegek megjelenése testi szempontból közelíti már a gyermeket a felnőttekhez. Az igény és a vágy azonban még ennél is előbb jár. *A serdülő minden törekvése az, hogy végre felnőtté váljon, megszabaduljon gyermeki szerephelyzetétől.* A nemi vágy is arra készíti, hogy önmagával többet törődjék, jobban odafigyeljen a testi történésekre. Ez okozza a környezettől, a szülőktől való elfordulást és az élményvilág önmagára irányulását, a gyermek átmeneti bezárkózását. Ezzel veszi kezdetét a „helykeresés a felnőtt világban”, *a szülőkapcsolat hagyományos formájának felszámolása, e kontaktus átminősítése, a szülőkkel való egyenrangú viszony kialakítása.* Ez egyben az önértékelés és az énkép átminősítésének folyamata is.

Az önismereti érdeklődés fellángolását az a szorongásos nyugtalanság hajtja, amelyet testi, viselkedési változásainak átélése kelt. Testi átalakulását, indulati elféktelenedését, mozgásos elügyetlenedését, teljesítménylabilitását olyan nyugtalanító változásként éli át, amelyre választ keres, mert meg akarja érteni, hogy mi történik benne. Azt a belső, pszichodinamikai változást, amely az elzárkózó visszavonulásra indítja, egyben úgy éli át, mint külső, a környezetében bekövetkező változást. Ezért látja környezetét idegesítőnek, elviselhetetlennek vagy túlságosan érzelmesnek. Úgy tűnik számára, hogy minden és mindenki megváltozott. Ezért zárul be átmenetileg saját világába, ahol a külső változások illúzióját önmaga megértésének folyamatában tudja magyarázhatóvá tenni. Ez az önvédelmi visszavonulás az

én hangsúlyozódását vonja maga után. Olyan állapot ez, amelyben a korábban világ felé tárt kontaktuscápok most önmagát ölelgetik, éppen ezért már nem jut sem érzelem, sem energia másokra. Nem tud a feladataira koncentrálni, nem képes másokra decentrálni, magatartása pedig távolságtartó. Ez az érzelmi önmegszállás, az önkeresés nyugtalansága, a teljesítményingadozás és a realitásérzék fellazulása alkotja a serdülés karakterisztikumát.

Az önismereti folyamatban azonban a serdülő eszköztelenül indul el. Fantáziái hiteltelen, valóságidegen képet közvetítenek önmagáról. Fantáziaszülte feltételezéseit erőszakosan oszlatja szét a realitás próbája. A cselekvések sikertelensége, az ideálokhoz viszonyított valóság szürkése rádöbben a fantázia érvénytelenségére. Amíg korábban elfogadta magát és a világot „olyannak, amilyen”, most egyszerre minden érték, nézet, igazság érvényét veszti. Most *meg kell dolgoznia azért, hogy megérthesse a világot, mindenekelőtt önmagát.*

Pedig ekkor kétségei még szélsőséges ítéletekbe sodorják. Hol tehetségtelennek és csúnyának, hol pedig bábornak és rendkívülinek érzi önmagát, vagyis önértékelése ingatag. Amikor a környezeti változásokon rágódik, valójában önmagáról gondolkodik. Miért olyan erőszakos a testvérem?, Miért kezel anyám gyermekként?, Miért nem engednek el házibuliba? stb. – az ilyen kérdések megválaszolásához mérlegelnie kell a környezet rá vonatkozó ítéleteit, sőt ennek kialakulási eseményeit is. Így jut el *saját történetének epizódjaihoz*, azok összefűzéséhez, megértő magyarázatához, végül pedig az önismeret érvényes kérdéséhez: Miért vagyok ilyen, hogy váltam ilyenné? Ettől kezdve alakul hitelesen az önismerete. Ez a

kérdés tereli a „milyennek látnak mások és miért vagyok ilyen” problémája felé is. Ez segíti felépíteni a környezet véleményeiből szövődő „szociális én”-képet, amelyet egybevet az önmagáról alkotott ítéletekkel. Minél inkább közeledik a kettő, minél jobban fedi a tükrözött én és a szubjektív önismereti kép egymást, annál igazabb ismeretekből alakul ki a reális önkép és az új identitás (Buda B., 1970).

Úgy látszik, mintha a családdal és környezettel szembeforduló vagy attól elzárkózó serdülőnek már nem is lenne szüksége a családra, és meghatározóbbak számára az egykorú társak. A tapasztalatok azonban nem ezt igazolják. Középiskolásoknál végzett vizsgálatok azt jelzik, hogy a 15 évesek szerint a családi hatások a meghatározók (hiszen itt a legerősebbek az érzelmi-indulati kötelékek), második helyen áll az iskola, és legkevésbé érzik jelentősnek az egykorú társak befolyását. 17–18 éves korban az iskola kerül az első helyre (továbbtanulás, pályaválasztás), és hatóerejében még mindig második helyen áll a család. A példa- és mintaválasztásban pedig még az egyetemi hallgatók többsége is (a fiúk fele, a lányok 70%-a) a szüleit tartja olyan példaképnek, akiknek életmintáját tudatosan is követik és vállalják (Komlósi S., 1976).

A szülőkkal való szembefordulás és a tekintélydetronizáció tehát olyan jelenségek, amelyek elfedik a valós történéseket. *Nem a szülők ellen, hanem a saját személyiség új identitásának, kivívásáért* folyik a serdülő – látszatra szülőellenes – küzdelme, amelynek során egyidejűleg e kapcsolat gyermeki jellegét is átminősíti. A változások nyomán kialakuló új ember azonban még csak képlékeny előzménye a későbbi, érett személyiségnek.

Talán a legnehezebb út ez mindannyiunk egyedi történetében. A családi érzelmi klíma védelméből való kiszakadás az átmeneti magányt, olykor a külső kapcsolatok túlértékelését segíti elő. Ilyenkor nagyobb a hajlam a különféle csoportokba való belépésre, és sokszor az ártalmas hatások iránti vonzódásra. Többnyire ez azért jön létre, mert itt kapja meg a serdülő azt a visszajelentést, amire vágyik: felnőtt magatartása próbáinak beválási jelzéseit. Itt szabad az, ami a családban tilos. Ezekben a csoportosulásokban a vágyott felnőtt életformából számos szerep kerülhet kipróbálásra. A serdülőkori külső-belső átalakulás során lassan és számos zökkenőn (sokszor életvezetési törésen) át formálódik ki a környezettel való egyenrangú, felnőtt kapcsolatok rendszere. Megszilárdulnak a kipróbált és beváló magatartásformák (a károsak is!). Kiépülnek a társas viszonyok tartós és elkötelezettségen alapuló formái (baráti, iskolai társaságok). Elindul az intim kapcsolatformák keresése, megteremtése. A személyiség fokról fokra kialakítja a helyét a szűkebb és tágabb társadalmi környezetben, és lassan beépül a felnőtt világba.

A családi szocializációs folyamat első nagy eredménye a gyermek önkontroll képességének kialakítása. Második nagy hatású folyamata a serdülő személyiség károsodásmentes átvezetése az ifjúkorba. Akkor nevezhetjük elsődlegesen szocializáltnak az emberi magatartást, ha az akarati cselekvés szervezésében a szociális értékek már meghatározó tényezőkké válnak (Kulcsár Zs., 1974).

De csak akkor *érett* a személyiség, ha karakterisztikus viselkedésmódjai és kontaktusformái stabilizálódnak, ha

interperszonális kapcsolatai harmonikusak és egyaránt szolgálják a közösségi értékek létrehozását és az önmegvalósítást.

Az érett személyiség *autonómiája* (önállósága) három tényezőben jut kifejezésre: tudatosságban, spontaneitásban és az intimitásra való képességben. A *tudatosság* önállóság a gondolkodásban és cselekvésben; megvalósulása biztosítja, hogy a „saját fejünkkel” gondolkodjunk. A *spontaneitás* az érzések és érzelmek szabad kifejezésének, a lelki élménnyel egyező (kongruens) emocionális önkifejezésnek a képessége. Az *intimitás* pedig a tudatos, de spontán és taktikázástól mentes őszinteség az emberi kapcsolatokban.

5. A nevelői attitűdök összefüggése a személyiség fejlődésével

A gyermek egészséges fejlődése szempontjából négy feltétel együttléte optimális: 1. a szülők kiegyensúlyozott, kongruens kapcsolata, összehangolt és egyetértő nevelésmódja; 2. a gyermek iránti szeretet és bizalom; 3. a biztonságnyújtó, követelményeket, erőt és oltalmat egyaránt képviselő szülői magatartás; 4. a nevelésmód rugalmassága, nyitottsága, a nevelői ráhatásoknak a gyermek személyiségéhez igazodó plaszticitása.

Könnyű belátnunk, hogy az optimális követelmények eléréséhez a szülők harmonikus, érett, felelősségvállaló és szeretetképes személyisége az előfeltétel (Ranschburg J., 1973). A neveléslélektan egyik kulcsproblémája éppen az, milyen következményekkel számolhatunk akkor, ha az említett feltételek valamely összetevője (tehát a szülők személyisége) eltér az optimálistól.

Ranschburg nyomán (1973) ismeretes, hogy a nevelői attitűdök terén az *emocionalitás* és a *nevelési folyamat vezetése* szempontjából négy alapvető nevelési forma különíthető el: 1. az optimális lelki szabadságot és kedvező kibontakozást ígérő *meleg-engedékeny* attitűd, 2. a modellkövető azonosulásra alkalmatlan *hideg-engedékeny* magatartás, amely a gyermeket a kriminális, antiszociális fejlődés felé viheti; 3. a *meleg, korlátozó* attitűd, amely a konformista és önállótlan magatartás kialakulásának kedvez, és 4. a *hideg, korlátozó* nevelés, amely a hibás, neurotikus személyiségfejlődés veszélyét rejti magában.

Amint az identifikáció történéseiben is megmutatkozott, igen jelentős funkciója van a gyermek normarendszerének kialakulásában a nevelés ún. *erőfaktorának*, amely a szülői határozottságból és az állhatatos, következetes magatartásból szövődik össze. A nevelőerő motorja a gyermek iránti szeretet, amely megszabja a szülői akaratnak a gyermek személyiségébe való „behatolási képességét” (penetranciáját). Ha az „erőtényezőt” megfelelően értékeljük, akkor elkerüljük azt a buktatót, hogy az engedékenységet nevelői erőtlenségnek vagy passzivitásnak véljük.

Ha a nevelői magatartásmódokat, légkört és hatásokat 1. a család emocionális klímája, 2. a nevelési rugalmasság, valamint 3. a követelményekre vonatkozó határozottság és erő szempontjából értékeljük, akkor e tényezők vegyüléke szerint 8 olyan nevelésmód modellje áll előttünk, amelynek a következményeiről is képet alkothatunk. A szülői érzelmek (melegség, hidegség), a nevelés ereje, a közvetített értékek penetranciája (erős-gyenge) és a korlátozásvédelem plaszticitásának pólusai (nyíltság-zártság) szerint Kozéki Béla nyomán (1975) a következő nevelői modellek körvonalazhatók:

1. *Harmonikus* a nevelés akkor, ha a gyermeket meleg családi légkör és szülői bizalom fogja körül, ha nem korlátozzák mereven, ha a szülői követelmények nyíltan és rugalmasan igazodnak a gyermek képességeihez és lehetőségeihez. Az elvárások következetessége erőt és oltalmat sugároz a gyermek felé, aki megérzi, majd pedig megérti, hogy a szülői terelés, szoktatás, vezetés érte történik, a szülő olykor „érte haragszik, nem ellene” (meleg, nyílt, erős nevelés). Az ilyen légkör kedvez

leginkább a szociális, belátó és decentralizált, aktív, jó önkontrollal rendelkező, felelősségvállaló és etikus személyiség kibontakozásának.

2. A *liberális* nevelés érzelmi légköre hiánytalan, a gyermek-szülő kapcsolat bizalomteli és kölcsönös elfogadáson alapul. A nevelési folyamat vezetésének ereje, a szükséges terelés, korlátozás azonban nem éri el azt a szintet, amelyben a gyermek (szabad és önálló viselkedése útján) megfelelő időben átélhetné azokat az akadályokat, melyekkel később felnőtt életében találkozhat. Mivel saját indítékai szerint cselekedhet, önálló és kreatív személyiséggé fejlődhet. Elegendő szeretetet kap, így képes is elkötelezett és érzelmileg vállaló kötődésekre (meleg, nyílt, gyenge nevelés).

A külső kontroll gyengesége azonban nem kedvez a belső kontroll kimunkálásának, és a gyermek könnyebben válhat önérvényesítésében nehezen korlátozható személyiséggé. Korai akadályok átélése hiányában nehezebben tanuljuk meg az önérvényesítő tendenciák korlátozását. Ezért az ilyen nevelési mód könnyen kialakíthatja a sztártörekvéseket, ebben áll fő veszélye.

3. Más tényezőben mutat hiányokat az *ambiciózus* nevelésmód. Az ilyen meleg családi légkörben elegendő terelő és személyiség-stabilizáló támaszt kap a gyermek. Biztonságos és kedvező klímában fejlődhet. Problémát jelent azonban a nevelői rugalmasság hiánya, a zárt és áthághatatlan korlátozások szorítása, amelyben a szülői autokratizmus a drill gúzsába köti a gyermeket. A nevelésmód merevsége és az elvárások szigora nagy erővel viszi a gyermeket új és új teljesítmények elérése felé, azonban *csak a szülői vagy nevelői követelményeknek*

megfelelő területeken. A családi szeretet viszont elegendő biztonságot ad számára vállalásaihoz (meleg, zárt, erős nevelés). Ezért az ilyen hatások között felnövő gyermek szorgalmas, kötelességtudó, lelkiismereti kontrollja erős. Nagy veszély rejlik azonban a szigorú követelmények és szankciók drilljében. A gyermek teljesítménykeresését nem a siker, sem pedig az eredmények örömének átélése mozgatja, hanem a következményektől való szorongás és a kudarc elkerülésének vágya. Ezért csak azt vállalja, amit teljesítenie kell, de fő gondja az, nehogy alulmaradjon és kudarcot szenvedjen. Ebből ered önkéntes és szabad vállalásainak beszűkítése, a védekező óvatosság, a spontaneitás korlátozódása, amely csökkenti kreativitását.

4. *A túlvédő nevelésben* egyoldalúan dominál a gyermek iránti szeretet, amely a szülői aggodalom „gumiketrecébe” zárja őt (meleg, zárt, gyenge nevelés). A biztonság, támasz és védelem egyoldalúsága fixálja a gyermeket szülőkapcsolatában, nem mer vállalkozni új és ismeretlen célok elérésére, mert a szülők helyette tesznek meg mindent, nem pedig érte. Az ilyen gyermek a családi biztonság kötelékéből alig mer kilépni, minden törekvése a vállalások elkerülése és a szeretet, oltalom megőrzése. A külső hatásokra érzékeny, ez sebezhetővé teszi, hajlamos a „sündisznó” reakcióra, a védekező visszavonulásra. Így előnytelen feltételekkel kerül ki a családon kívüli közösségekbe. Önállótlan és függő gyermeki helyzetében konzerválódik, indulatait elfojtja, passzív és engedelmes, jó gyermek, aki felkészületlenül lép át a számára sokféle konfliktus rejtő és nehezen vállalható felnőttkorba.

Az eddig tárgyalt négyféle nevelésmódban közös sajátosságként emelhetjük ki a családi klíma melegét, a

szülők gyermeküket elfogadó és szerető attitűdjét. Ahogyan a gyermek mindig számíthat szüleire, ugyanúgy képes ő is másokat elfogadni és szeretni. A nevelőerő jellege és a nevelésmód rugalmassága szerint azonban eltérően fejlődhet érték- és normarendszere, valamint teljesítménymotivációinak köre. A zárt nevelés kudarckerülővé, a gyenge nevelésmód pedig nehezen alkalmazkodóvá teheti magatartását. Mindez természetesen csak lehetőség, amely a gyermek belső feltételein át valósulhat meg kisebb-nagyobb mértékben.

Másként alakul a gyermeki fejlődés az érzelmileg visszafogottabb, hidegebb, mintegy rejtett érzelmi elutasítást magába foglaló családi miliőben.

5. Ezt testesíti meg az ún. *hideg, demokratikus* nevelésmód. Az ilyen nevelésben a szülők egyenrangú partnerként kezelik gyermeküket, elvárásaikkal igazodnak a gyermek képességeihez, támaszt és terelőerőt nyújtó magatartásukban következetesség nyilvánul meg. A gyermek iránti szeretet megcsappant szintje azonban nagy hiányosság, amely a gyermekben gyakran nyugtalanságot és hiányérzetet indukál. A fejlődés elkerülhetetlen konfliktusai nyomán támadt agresszióit nem szelídíti meg a szülők szeretete, viszont a korlátozás és tilalom erejének átélése, majd pedig beépítése szigorú normarendszert érlel a gyermekben, aki agresszív feszültségeit szociálisan tolerált vagy jóváhagyott formákban valósítja meg. Pl. ő a rendfenntartó, az osztályőr, fegyelmezi környezetét stb. (Hideg, nyílt, erős nevelés.)

Az ilyen gyermek törekvő és szociális, azonban empátias (beleérző) készsége kevésbé fejlett és gyengébb a belátó, decentrációs képessége. Bár könnyen vállal

feladatokat és jól teljesít, vállalásaiból hiányzik az a belső motiváltság, amelyet csak a szeretetfeltételezés és a siker elővételezésének érzése képes kialakítani. Az ilyen szabálytudó és megbízható gyermekek hajlamosak közösségük bírálóivá válni, arra viszont kevésbé képesek, hogy megértő együttérzéssel viszonyuljanak másokhoz.

6. Az *elhanyagoló nevelésről* már sok helyütt esett szó, mivel az egyik legveszélyesebb nevelési forma. Szülői támasz nélkül a gyermek magára hagyottan küzd a frusztrációkkal. Szeretet, védelem és biztonság hiányában nem tudnak kibontakozni kontaktusainak érzelmi szálai. Nem ismer korlátozást és erőt, nem kap támogató vezetést szüleitől, ezért belső érték- és normavilága csökevényesen fejlődik. Bizonytalanságából fakadó félelmeit megelőző-támadó védekezés móddá alakítja. Agresszióit pedig a korlátozás hiányában hajlamos szabadon és kontrollálatlanul megnyilvánítani (hideg, nyílt, gyenge nevelésmód). Az ilyen nevelési légkörben felnövő gyermeket gyenge fékrendszere, etikai kontrollhiánya és fokozott agressziós hajlama miatt ún. prekriminális személyiségnek tarthatjuk, tehát nagyobbak az esélyei a bűnözővé válásra, a sodródó, kallódó, „törvényen kívüli” életvezetésre.

7. Míg az elhanyagoló nevelést a nevelői hatások hiánya, addig az ún. *drilles nevelést* éppen az ellenkezője, a vasfegyelem jellemzi. A szülők érzelmileg rideg parancsuralmában rugalmasság helyett a merevség, a nevelési elvekhez való ragaszkodás dominál (hideg, zárt, erős nevelés). Az ilyen nevelést a megfélemlítés, a parancs és a büntetés jellemzi. A büntetés kilátásba helyezése a gyermeket fokozottan szorongóvá teszi. Az ilyen

nevelésben a gyermek nem meri kifejezni a korlátozás miatt keletkezett agresszióit. Azonosulási késztetéseit a rettegés és a félelem olyan erővel irányítja, hogy többnyire éppolyan hideg, kemény, merev elvekkel élő, zárt személyiséggé válik, mint őt büntető, szigorú szülei. Agresszióit viszont hajlamos önmaga ellen fordítani. Szigorú lelkiismerete súlyos konfliktusokba szorítja. Korlátozásra szorongással reagál, büntetéstől való félelmében a parancsokat habozás nélkül teljesíti. Az ilyen gyermek hajlamos leginkább arra, hogy ún. „parancsra tettem” személyiséggé váljon.

8. Az érzelmileg elhanyagoló miliőben még egy veszélyes nevelésmód létezik, ez az ún. *diszharmonikus nevelés*. Az ilyen nevelést a csekély szeretet, a biztonságyújtás képtelensége, a terelő- szoktató- és támogató erő hiánya, illetve rapszodikus hullámozása jellemzi. A gyermeket mindez állandó bizonytalanságban és a szorongás állapotában tartja. A szülők nevelési tehetetlenségéből fakadó büntudata bűnbakká változtatja a családban a gyermeket, aki vétlenül bűnhődik és krónikusan szorong. Az ilyen légkör neurotizál leginkább, mintegy előkészíti a gyermeket a hibás személyiségfejlődésre.

A vázolt családi modellhelyzetek természetesen ilyen tiszta formában a valóságban alig léteznek. Ennek egyik nyilvánvaló oka az, hogy a szülők személyisége sem teljesen azonos, így szándékos és szándéktalan nevelési hatásaik különféle konstellációkban egészíthetik ki vagy ellensúlyozhatják házastársuk nevelésmódját. Másik oka a gyermek egyedisége, belső feltételrendszere, amelyen át a szülői hatások sajátosan érvényesülnek.

Meghatározó szerepet játszik a nevelésmód kibontakozásában a gyermekek neme is, amely jellegzetes szociális szerepelvárásokat vált ki. Az látszik a legfontosabbnak, hogy a gyermek számára az azonos nemű szülő valóban alkalmas minta legyen a modellkövető azonosuláshoz. Éppen ezért a lányok esetében leghátrányosabb a hideg, korlátozó és merev anyai magatartás, fiúknál pedig a gyenge és vezetésképtelen apai viselkedésmód.

Az előnyös karaktertulajdonságok kialakulásában mindkét nembeli gyermekeknél döntő szerepe van a kedvező szülői magatartásnak. A jó vezetőképeséggel rendelkező, szociálisan alkalmazkodó és felelősségvállaló serdülők családvizsgálatából derült fény arra, hogy az ilyen gyermekek szüleire kongruens és egyetértő nevelésmód jellemző. Az ilyen családok többségében az anya inkább védelmező és gondoskodó, az apa pedig erős és határozott volt (Bronfenbrenner U., 1961). A várakozó bizalom késztetőerő a gyermek számára, ha megfelelő szeretettel társul. A „tudom, hogy meg fogod tudni tenni” hite lendületet ad a gyermek bátorságának.

A *nyílt, rugalmas nevelés* utánengedő, de nem elengedő. Kevesebbet és indokoltan alkalmaz korlátozó szabályozást, de határozottan vezeti a gyermeket, ha az szükséges. Az érzelmi támasz azt jelenti, hogy együttérzünk a gyermekkel, értékeljük sikereit, de nem nagyítjuk fel kudarcait, hanem azok leküzdésére buzdítjuk, teljesítményét pedig képességei arányában értékeljük. Ez ad számára visszajelentést arról, mire vállalkozhat és mire képes. Mindez pedig kedvez az ún. *kompetenciamotívum* erősítésének: a próbálkozások és vállalások során a

gyermek fokról fokra mérheti fel, hogy mire képes, meddig terjednek cselekvési és teljesítési lehetőségei. Csak ennek ismeretében alakulhat ki a realitással egyező énképe és önértékelése.

A belső lehetőségek cselekvéses kipróbálásával ellenőrzött kompetenciát a szabálytudó viselkedés tartja a szociális realitásban. A norma- és értéktudat azonban csak akkor életképes, ha indítékává válik a magatartás megfelelő szervezésének. Ez azt jelenti, hogy a gyermek ne csak tudja a szabályokat, hanem magáévá is tegye azt a törekvést, hogy viselkedése és a normák között megfelelés legyen. Ez a *kongruencia-motívum*.

A *rugalmatlan, zárt nevelés* egyoldalúan korlátoz, és ezzel károsíthatja a gyermek teljesítményorientációját. Arra tanítja, hogy erőit a kudarc kerülésére fordítsa. A gyermek eredményeinek alábecsülése kudarcérzést, elégtelenségélményt és önértékcsökkenést okozhat. A kudarc előhívja a büntetéstől való félelmeket, ezek pedig korlátozzák a további vállalási kedvet. A félelem az újabb kudarc (és büntetés) elkerülésére készíti, ugyanakkor tovább rontja a teljesítményét. Ez a kóros kör végül szorongásai foglyává teheti a gyermekeket (Sarason, S. B., 1960).

Míg az egyoldalúan korlátozó nevelés a kompetenciatörekvés kibontakozását gátolja, addig az erőtlen, a követelményeket csökkentő és gyenge modellként szolgáló szülői magatartás a kongruenciamotívum erősödését akadályozza meg. Mindezeket átfogja az alapvető motívum: a szeretet, amelynek hiánya eltorzítja, arányos léte azonban katalizálja a gyermek jellemfejlődésének teljes folyamatát.

6. A TÁRSAS KAPCSOLATOK ZAVARAI

A kommunikáció szintjei

Az emberi kapcsolatok bonyolult rendszerében a kommunikáció eszközeivel teremtyük meg és tartjuk fenn a kontaktust másokkal. A *kommunikáció* legáltalánosabban: *információtovábbítás emberi jelrendszerben*. Az *információ* az észlelő ember oldaláról a *kifejezés jeleinek* felfogása és ennek *értelmezése* (Buda B., 1974). Kommunikáción érthetjük mindazt, amit a másik ember jelenléte vagy megjelenése meghatározott utakon át bennünk kivált, mindazt, ami a másik emberre és a szituációra vonatkozik.

Ha elfogadjuk, hogy a szocializáció a személyiségfejlődés társas, illetve társadalmi vetülete, akkor természetessé válik számunkra az is, hogy e folyamat döntő fejleménye a *beszédtanulás*. A beszéd tesz képessé a magas szintű emberi kommunikációra (információátadásra), ez tesz alkalmassá a tartalmas, árnyalt, sokszínű és gazdag emberi kapcsolatokra, az önkifejezésre és a másik ember megértésére. Ez a döntő jelentőségű kapcsolati eszköz azonban már azon a szinten is félreértések forrása lehet, amikor még alig tudjuk használni.

Amíg a csecsemő és a kisded nem tud beszélni, addig az emberi környezettel az *önkifejező mozgások* (gesztusok, taglejtések, mimika és a jelentés nélküli hangok) útján tart fenn kapcsolatot. A beszéd elsajátítása után ez az önkifejezési forma a közlési eszköztár második helyére kerül, mint *metakommunikáció* (meta = valamin túl, metakommunikáció = a szavakon túli közlés). Bár a szó

veszi át a gesztikus közlés első helyét, a metanyelv jelentőségét ez nem csökkenti, csupán módosítja a közlésben való helyét és jelentéseket meghatározó részvételi arányát.

Olyan helyzetekben, amikor a közérzetünk labilisabbá válik, amikor lelkiállapotunk egyensúlya érezhetően megváltozik, könnyebben tudunk „olvasni” a beszédet kísérő közlésekben, mint a beszéd jelentésében. Mi az oka annak, hogy ezt a (metakommunikációs) közlési szintet nem tudatosan, hanem szándéktalanul, spontán, önkéntelenül értelmezzük? Mai ismereteink szerint a következő: amikor ezeket a jelzéseket „megtanuljuk”, amikor először értelmezzük a gesztusok jelentésárnyalatait, akkor még nem tudunk beszélni. Ezek a gesztusjelentések tehát csak szemléletes képi benyomásokként raktározódhatnak el bennünk és nem tudatosulnak. (A pszichológiai fogalomhasználat szerint tudatosnak tekinthető mindaz, amit az ember szavakba tud foglalni, amit átgondolni és a másik ember számára megfogalmazni képes.) A mimikai és poszturális (testtartásokban tükröződő) jelzések visszaidézése is spontán képi emlékezés, olyan felidézés, amely nem tudatos, mégis létezik, működik és érvényesül bennünk. Többnyire úgy fogalmazható meg a jelentésértéke, mint diffúz „benyomás”, „megérzés”, „sejtés”, amit többnyire így fejezünk ki: „Úgy tűnt nekem, hogy...”

A valóság, a környezet felfogása elképzelhetetlen a metajelzések nélkül. Ez adja meg a *közlések érzelmi-indulati tartalmát, színét, hangulatát. Jelzi a közlés valódiságát, módosítja a közlés jelentését, sőt meg is cáfolhatja azt*: Ha pl. azt mondom ölbe kérezkedő gyerekenek: „No gyere!” – eközben kezemmel a türelmetlen elutasítás mozdulatát teszem, arcomon pedig

bosszúság tükröződik, akkor ez a hívás egyben elutasítás is, benne feszül a valódi érzelmi tartalom, az elhallgatott, de őszinte közlés: „Zavarsz, most menj!” Ily módon történhet az, hogy *tudatos szándékaink ellenére* mást közlünk, mint amit akarunk közölni. Ezt tapasztalhatja pl. az a gyermek, aki a napköziben feladata megoldásához segítséget kér a tanártól. Ha a tanárt tudatosan a kötelességteljesítés vezérli, tulajdonképpen azonban bosszantja, hogy megzavarta a gyermek, akkor elegendő, ha türelmetlenül dobol ujjával az asztalon, vagy szórakozottan kinéz az ablakon. Ez a gyermek számára már elég „metaközlést” nyújt ahhoz, hogy megérezze és felfogja a mélyben elrejtett és szavakban nem tükröződő elutasítást.

Előfordulhat az is, hogy fel nem ismert és *szándéktalan „tereléssel”* a szavak útján közölt elvárásunknak ellentmondó, azt gyengítő vagy módosító metaközléseinkkel a gyermek nevelését szándékunkkal ellentétes irányba visszük. Ez a metaközlési sík ad módot arra, hogy a gyermek érzékenyen felismerje valódi, de elrejtett és csak gesztusainkban felbukkanó szándékainkat. Így lepleződik le a valódi érzés és a mély szándék. Valószínűbb, hogy gyermekünk inkább a lényeges, eredeti, de eltitkolt és kifelé csak töredékesen jelzett szándékaink szerint fog viselkedni.

A „kettős kötés” jelensége

Az USA-beli Palo-Alto-i egyetemen az ötvenes évek derekán egy azóta világhírűvé vált kutatócsoport vizsgálta azt, milyen következményei vannak a lelki fejlődésben, ha

az igen korai életszakaszban és attól kezdődően gyakran érik a gyermeket „kettős információk”, vagyis a szavakban rejlő jelentéssel ellentétes metainformációk, illetve a viselkedéses közlésben is feltűnően ellentétes elemek (pl. gyengédnek szánt indulatos ölelés). Bateson, Weakland, Haley és még sokan mások kimutatták, hogy a későbbi, felnőttkori lelki zavarok súlyosabb formáira, főként a hasadásos elmezavar kialakulására hajlamosító tényezők egy része a közléstanulás folyamatának hibáival és zavaraiival függ össze (Weakland, J., 1969). Bateson írta le az ún. „kettős kötés” (double bind) jelenségét (Bateson, G., 1956). Ez abban áll, hogy a szülő egy időben ellentétes közléseket ad a szóbeli és a gesztikus közlési síkon át a gyermekének. Az információ kettős tartalma egymással ellentétes igényeket tükröz, így a szülő ugyanarra a helyzetre vagy dologra vonatkozóan ellentmondóan tájékoztatja gyermekét. A helyzet kettős szorításában *a gyermek bárhogyan reagál, rosszat tesz*, és ezt az anya bünteti.

Pl. amikor a kisgyermek éjszaka sír és anyját hívja, az odafut, és átöleli a gyermeket, de azzal a haraggal, ahogyan felébresztésére reagál: dühösen, elutasítóan. Eközben békítő szavakat mond, ezeket azonban a haragot és türelmetlenséget tükröző gesztusok teszik mintegy érvénytelenné. Melyiknek higgyen a gyermek? Anyja ölelése egyrészt azt közli: „Gyere, nyugodj meg”. A szavak ezt jelzik, de a gesztusokba sűrűsödő indulat ellentétes tartalmat fejez ki: „Belátástalan gyerek, felébresztettél!”

Amikor a gyermek már érti a beszédet, egyeztetni kezdi az egyes helyzetekre vonatkozó (érzésekben már egységes

élménnyé alakult) értékeléseit a fogalmi (szavak útján kifejezett) jelentésértékekkel. Ha a két jelentés nem ad egységes információt, akkor a gyermek számára a szó a kevésbé jelentős. Ilyenkor nehezebben sajátítja el a szavakat, és tovább használja a korai életszint közlésmódját: jelekkel érintkezik a környezetével.

A „kettős kötés” a gyermek számára igen veszedelmes és fájdalmas játék. Ekkor benne nem tudnak a szülő (szándéktalanul!) többsikű elvárásai egyjelentésűvé és így egyértelműen teljesíthetővé válni. Bárhogyan tesz, mindig büntetést várhat.

Ilyen történik akkor is, ha pl. a gyermekét csecsemőként ajnázó, dajkáló anya szavakban azt a közlést hangsúlyozza: „Bár már minél hamarabb felnőnél”, „Bár már tudnál egyedül óvodába járni” stb. Ugyanekkor a gesztusok, a babusgató ölelés azt közli „Ne nőj meg, maradj az én kicsi csecsemőm!” A gyermek akár egyik, akár másik információnak igyekszik viselkedésével megfelelni, egyaránt másként tesz, mint azt anyja szeretné, így súlyos konfliktushelyzetbe kerülhet: nem tudja sem eldönteni, sem megtanulni azt, hogy egy helyzetben miként cselekedjék.

Lehetséges, hogy a gyermek rászokik a metaközlések árnyalt és aprólékos megfigyelésére, és minden apró mozdulatot és gesztust azonnal észrevesz. Reakcióit arra építi, amit a testi kifejezési formák közvetítenek felé, és közben a szavakkal, a beszéd tartalmával és jelentésével kevésbé törődik. Ilyen esetben felnőttkorban nagyobb az esélye, hogy gyanakvó, „készenlétben álló”, mindenkit fokozottan megfigyelő, bizalmatlan emberré váljék. Ha a gyermek a szavakat kísérő gesztusok értelmezéséről

lemond, akkor világát érzelmi, indulati és hangulati téren súlyosan csonkítja, beszűkíti, egyben nem fogja tudni megfelelően értelmezni mások közléseit. Ha csak a szavak lesznek viselkedésének iránytűi, akkor sok tévedés, csalódás, kudarc érheti. Ez végül is kirekesztheti az emberi örömeiből és kapcsolatokból, sőt később a teljes elzárkózás és befelé fordulás veszélyét alakíthatja ki.

A korai életszakaszban sok fájdalmat és csalódást eredményező kettős kötés jelensége még egy kedvezőtlen fejlődési irányt nyithat meg. Ez abban áll, hogy a gyermek nem képes a szavak (fogalmak) jelentését (tartalmát) megfelelően elsajátítani. A szavak jelentéstartomány szempontjából fellazulnak, és extrém esetben kialakulhat a „minden mindent jelent” vagy a „semmi nem jelent semmit” értékelésmód. Ekkor az egyén számára a közlések verbális útja értékét és értelmét veszti. Bekövetkezik a valósággal való meghasonlás, elfordulás, bezárulás és közlésképtelenség állapota.

Ez az *autizmusnak* nevezett jelenség (Bleuler, E., 1911), amelyben a beteg bezárul saját világába, és „nem érinthető meg” semmiféle kapcsolati vagy közeledési úton. A testi és szociális érinthetőség sajátos összefüggését a gyermekkorban kialakuló autizmus példázza leginkább.

Saját világuk foglyai

A *gyermekkori autizmus* az énfelődés zavarainak egyik korai formája. Az autisztikus gyermek képtelen a kapcsolatfelvételre, bezárul, befelé fordul saját világába. Nem tud a realitás követelményeihez alkalmazkodni, nem

tud a másik emberre tekintettel lenni, sőt a szó szoros értelmében nem tud ránézni az emberekre (szemkontaktus kerülése). Megszólításra alig reagál, beszédében nem használja a személyes névmást, tehát nem mondja azt, hogy én. Főként önmagával beszélget, mint a kétéves gyermek. Saját szavakat gyárt, alacsony szinten és keveset beszél, másokkal szinte semmit. Környezetváltozásokra igen rosszul reagál, szorong, nyugtalanná vagy agresszívvé válik, mozgásossága néha a bizarr szintig fokozódik, ugyanakkor nincsenek mimikai megnyilvánulásai.

Az autizmus korai formája már csecsemőkorban megnyilvánulhat. A testi fejlődés harmonikus, de hiányoznak a csecsemő érzelmi reakciói, a primer mosoly, a hangadás, gőgicsélés, az anya megfogása és a testi ragaszkodás egyéb jelei. A csecsemő elfoglalja magát játéktárgyaival, és a környezetében levő személyek iránt semmi érdeklődést sem mutat. Anyjával az elemi szokások kialakítása szintjén sajátos szimbiózist (együttélést) hoz létre. Ebben az anya szinte gyermekének rabszolgája, és ez az egyetlen személyes jellegű kapcsolata. A gyermekben *nem alakul ki az énélmény*, a saját test érzése. Nem tesz különbséget enyém és tiéd között. Beszéde primitív szintű, tartalmilag üres és személytelen jellegű. Cselekvéseit főnévi igenév formájában jelöli meg. Nem fogalmaz személyesen. Kívánságaiban általános alanyt használ, pl. „kérek reggelit” helyett azt mondja: „enni”.

Hasonlóan szólítja fel anyját is kéréseinek teljesítésére. Hiányzik belőle a cselekvési irányultság, a beszéd jelzőfunkciójának kifejlődése. Soha nem kérdez, nem érdeklődik, így nincs kérdező, ún. miért-korszaka sem. Ha néha helymeghatározást kér a „hol” kérdőszóval, akkor nem vár rá választ. A személyek neveit nem jegyzi meg. Nem ismeri fel azt, akit korábban látott, legfeljebb annak

ruházatát vagy tárgyait. Ha eljut az iskolába, ott közönyösen viselkedik. Nem védekezik, ha megverik. A bántalmazások aztán még jobban elkülönítik társaitól. Zavarok mutatkoznak nála a nemi szerep kialakulásában is. Kisgyermekként él, akit serdülőkorában is a mama fésül, öltöztet és lát el. A tárgyi környezethez való sajátos kapcsolata miatt néha a számfogalmak fejlettek, és matematikai képessége egy szintig izoláltan jól fejlődhet, azonban gépiesen számol, és rajzai is merevek, sablonosak. Személyeket a rajzain soha nem ábrázol.

Ez a különös állapot, amely a gyermekben a korábban vázolt énefejlődési folyamat típusos megrekedésére utal, okilag mindmáig kevésbé tisztázott. Az oknyomozó vizsgálatok leginkább a *családszerkezetben* tártak fel jellegzetességeket. Intelligens, de érzelemszegény és humortalan szülők gyermekeinél fordult elő leginkább ilyen állapot (Bosch, G., 1970). *Biológiai hajlamosító talajként* az idegrendszer ingervédő barrierjének (gátjának) túl erős szintjét tételezik fel, amelyhez hozzájárulnak a hátrányos nevelési hatások is. Bettelheim kutatásai alapján az érzelemszegény családi milió meghatározónak látszik. Ilyenkor olyan kedvezőtlenek a korai érzelmi hatások, hogy a gyermek ezeket később már nem tudja kiheverni. Az idegrendszeri alaptípushoz járó „ingermegvonási helyzet” autizmust kiváltó hatásával Bettelheim egy olyan gyermek esetét állítja párhuzamba, akit szülei a koncentrációs táborba hurcolás előtt egy konyhaszekrénybe bújtatva rejtettek el, és ott a hozzátartozók titokban nevelték fel. A gyermek autisztikussá vált, és állapotát később sem sikerült rendezni.

Tinbergen, a Nobel-díjas állatviselkedés-kutató és felesége etológiai tapasztalatok talaján közelítették az autista gyermeki viselkedéshez, és egy új gyógyító eljárást próbáltak kidolgozni (Tinbergen, N., 1971). Megfigyelték, hogy a normális gyermeki viselkedésmódokban is fellelhetők az autista reakciók elemei. Pl. ha egy lakásba belépő idegen azonnal a gyermekek felé fordul, és gyors barátkozással akarja megnyerni azokat, akkor az ép gyermekek is mintegy támadásként élik át a gyors közeledést, legalábbis olyan módon viselkednek. Tekintetüket elfordítják, félrevonulnak, nem közelednek, nem beszélnek (ezt nevezzük mi zavarnak).

Tinbergen szerint a gyermekkori autizmus olyan körülmény kiváltotta állapot, amelyben a gyermek a másik ember (a szülő) közeledését ijesztő és támadási szándékot magába foglaló viselkedésként éli át. Ennek hátterében valószínűleg a legkorábbi „bevésődési” időszakban bekövetkezett kedvezőtlen külső hatások lehetnek. Ezek a csecsemőben, kisdobban a rossz tapasztalatok nyomán minden emberi közeledést ártalmasnak minősítenek. A gyermek védekezésnek menekül saját „védőburkába”. Visszavonul és érdektelennek lesznek számára az emberek. Tinbergen erre az elgondolásra alapozta az általa „szelídítésnek” nevezett terápiáját. Ennek célja a gyermek kibontása burkából.

A gyógy mód a fokozatos és lassú érintéses közelítés olyan formáit tartalmazza, amelyben a szemkontaktust elkerülik. Ezt ismétlődési játék (kukucska) követi. Ebben fokról fokra alakítják ki az egymásra nézésnek és rátekintésnek elviselését. A madarak hangérintkezésének analógiájára épülő hívásoktól (pl. huhu!) kezdve a

tagolatlan hangokon át a beszédkapcsolat kialakításáig halad a közeledések fokozása. Ez egy ponton már a szülők bekapcsolásával is tovább folyhat. A „tapogatásos játék” lassan feloldja a tartós rémület miatt izolálódott gyermek külön világának burkait, és utat nyit az érzelmi hatásoknak, egyben teret ad a további gyógyító munkának.

A „sündisznó dilemma”

A gyermeki és felnőttkori autizmus állapotainak közös szociális gyökértényezőire épül S. Bellak szkizofrénia- (hasadásos elmezavar) elmélete is. Bellak a betegséget a „sündisznó dilemmával” magyarázza. Az elnevezés ötletét Schopenhauer paradigmája adta: „Egy hideg téli napon egy csoport sündisznó összebújt, hogy melegükkel védjék egymást a megfagyástól. Hamarosan azonban érezni kezdték egymás tüskéit, ezért ismét eltávolodtak egymástól. Amikor meleget kívánva újból egymáshoz húzódtak, megismétlődött az előző kellemetlenség, ezért a kétfajta kín között ide-oda vándoroltak addig, amíg meg nem találták egymás között azt a távolságot, amely a legjobban megfelelt nekik.”

Ezt az egyensúlyt Bellak szerint a beteg képtelen megtalálni. E betegség alapvető problémája az egyidejű törekvés a társas kapcsolati közelségre (érintésre, érintkezésre) és a teljes autonómiájú távolságtartásra. Egy betegnek a naplójából idézett részlet ezt érthetőbbé teszi talán: „Mindig arra vágyom, hogy megérthető legyen minden. Nem lehet megérteni az embereket. Magyarázd meg az életet. Utálom, ha hozzám érnek. El az emberektől!

Valakit szeretni, az kéne. Segíts rajtam!” A szociális érintés éppúgy sebez, mint a sündiszó tüskéinek szúrása, a távolság pedig az izolációval egyenértékű fagyos magány. Ez a súlyos dilemma a beteg számára feloldhatatlan és pusztító erejű.

„Játszmák” a társas kapcsolatokban

„Szociális érintések” és érintkezések melegében tanuljuk meg értékelni és lényegi szükségletté alakítani a „másik ember”, a társ és a társak jelenlétét életünkben. A társak hatása át- meg átszövi viselkedésünket. Szerepük még akkor is meghatározó, amikor nincsenek jelen, és gondolatainkban is számolunk a minket minősítő véleményekkel. Míg kezdetben a csecsemő számára az ingeréhségben (stimuluséhségben), „*fizikai érintések*” fontosságában testesül meg a másik ember iránti igény, addig később a „szociális érintések” szükséglete, az *elismerés és gyengédségnyerés vágya* sarkallja, irányítja magatartásunkat (simogatás-szükséglet).

Az utóbbi évtized egyik jelentős elmélete, Eric Berne (1961) *tranzakcionális analízise* szerint a lelki rendellenességek ott keletkeznek, ahol az embernek nincs spontán és természetes lehetősége a másik ember elismerésének és gyengédségének megszerzésére, ahol nem a kölcsönösség és egyenrangúság alkotja a társas kapcsolatok alapszabályát, ahol az egyén a kontaktusok örömét manőverekkel, játszmákkal, kierőszakolt helyettesítő tevékenységekkel rontja el. Az ember legnagyobb szükséglete – tanítja Berne – mások

elismerésének és gyengédségének elnyerése. Ebben benne van a társ szükséglete, hiszen csak a másik ember lehet magatartásunk érzelmi minősítésének külső támpontja. Az elismerésért és gyengédségért alakítjuk-szójuk kapcsolatainkat a társas mezőben. E kapcsolatok elemi egységét *tranzakciónak* nevezzük. Azért beszélhetünk tranzakcióról, mert miként a nyereségért és haszonért folyó üzleti kapcsolatokban, itt is előnyszerzésre törekszünk. A nyereség a partnertől kapott öröm, a tőle nyert elismerés (Berne, E., 1964).

Az ember tudatosodásának és felnőtté válásának folyamatát még egy lényeges szükséglet kialakulása kíséri. Ez az ún. „*struktúraéhség*”, mely az idő megfelelő beosztásának, a tevékenység és pihenés arányos váltakozásának szükséglete. A tervezés keretekbe szorítja a múlt időt, egyben „szerkezetet” ad elfutó napjaink történéseinek. Az ember kötött és szabad aktivitása (munka, hobbi) egyaránt szociális meghatározottságú. *Alapvető alkotó tevékenységünk a munka.* Az aktivitás állandó és változó formáin túl azonban számos olyan helyzet létezik, amelyben kielégíthetjük elismerésigényünket. Berne szerint ezt szolgálják a formális társas érintkezések, az előírt viselkedési elemeket követelő rítusok (pl. köszönés, mosoly, kézfogás stb.), a tipikus „időtöltések” (passtime-ok), pl. a családi összejövetelek, a baráti találkozók stb. Utóbbiak összetettebb, kevésbé rituális viselkedési elemekből állnak.

Az „idő strukturálása” és az „elismerés-, gyengédség-szükséglet kielégítése” szempontjából legnagyobb jelentőségűek az *intimitás helyzetei*. Ezek a szokványosnál nagyobb érzelmi összetartozáson alapuló, örömszerző kapcsolatformák. Intimitáshelyzetet képvisel

pl. a partnerkapcsolat, a barátság, a család, a gyermekekhez való érzelmi viszony stb.

A munka, a társas rítusok, az időtöltések és az intimitás helyzetei időstrukturálásunk legfőbb tartalmi, a „simogatásszerzés” forrásai. Ha az ember ezekben a helyzetekben nem tud elegendő (az igényeinek, szükségletének megfelelő) elismeréshez, gyengédséghez jutni, akkor esetleg bizonyos helyettesítő *játszmákhoz* (game) folyamodik, amelyek ilyen igényeinek vérszegény, pótlék jellegű kielégítést célozzák. A játszma lényege, hogy egyéni haszonért játsszák. Segítségükkel az egyén elkerülhet valamilyen, egyébként kellemetlen szituációt. A játszmában részt vevők száma kötött. A történeteket egy játékos manőverei kormányozzák. Ez azonban többnyire csak a játszma végén derül ki. A játszma pótolja az intimitást annak a „játékosnak”, aki egyéb módon nem tudja megvalósítani kontaktusait és magasabb értékű társas kapcsolatformáit. A játszma *manőverjellegéről* ismerhető fel. Mégsem azonos a tudatos manőverezéssel, mert háttérben olyan egyéni viselkedésmeghatározó indítékok állnak, amelyek az egyén viselkedését tudattalanul határozzák meg. A játszma „forgatókönyvét” olyan – mélyen az egyénben rejlő – életvezetési ítélet (terv, mottó) alkotja, amely az egyénben az élettörténet tanulságaként alakul ki. Ezt nevezi Berne „*script*”-nek (életmottónak). Éppen az ilyen életmottók az okai a hibás viselkedésnek, a valódi értékű társas kapcsolatokból nyerhető örömeket csak helyettesítő, de pótolni nem képes játszmáknak.

Mindebből az is kiderül, hogy a játszmák merevségük miatt inkább a hibás, célszerűtlenül, rosszul alkalmazkodó

(neurotikus) viselkedésformákhoz sorolhatók. A játszma menetét meghatározó, manőverező játékos az egészséges örömszerző kapcsolatok hiányában és azok helyett keres ilyen hibás megoldásmódot. Kézenfekvő a kérdés: miért nem képes spontán, örömteli intim kapcsolatokra az ilyen ember? Ezt két tényezőben kereshetjük: *az életmóttó kialakulási folyamatában és az egyén „hic et nunc” (itt és most) állapotában.*

Berne véleménye szerint az egyén jelenét, pillanatnyi állapotát három tényező sajátos vegyüléke határozza meg:

1. Mindnyájan felismerhetjük magunkban, gondolkodásmódunkban, ítéletrendszerünkben a szülői hatásokat. Ezt nevezhetjük *szülői énnék*. Egyrészt aktívan befolyásolja az ember cselekvéseit (pl. azt tesszük, amit szüleink cselekednének ilyen helyzetekben), másrészt passzívan avatkozhat bele a viselkedésbe (pl. számolunk azzal, mit várnának tőlünk adott helyzetben szüleink vagy az őket helyettesítő tekintélyszemélyek).

2. Bennünk él és adott helyzetben eleven hatóerő a lázadó, spontán örömkereső, szabályokat nem tekintő *gyermeki énnék*. A vágyak és kívánságok sokszor nehezen leküzdhető, sodró ereje a meggyőző bizonyíték ennek létezésére.

3. Végül felnőttkorra kialakul az a képességünk, hogy a realitást önállóan mérlegelni tudjuk, a valóság követelményeivel számoljunk. Optimális esetben ez az ún. *felnőtti énnék* dönti el, miként cselekedjünk, viselkedjünk.

E három énállapot lehetséges hatásai szabják meg viselkedésünket. A hibás magatartás úgy jöhet létre, hogy pl. gyermeki énnék rosszkor, olyan helyzetekben kerül előtérbe bennünk, amikor az érett, állásfoglaló felnőttnek

kellene „megszólalnia”. Ha egyaránt uralkodnak bennünk a szülői és a felnőtti megfontolások, akkor viselkedésünket az *előítéletek* vezérlik. Ha a gyermeki vágyak hatása belefolyik a felnőtti realitásmérlegelésbe, akkor *illúzióképzés* jön létre: ilyenkor a vágy az ígéretes és elérhető valóság köntösében jelenik meg. A lelki zavarokban az a sajátos helyzet áll elő, hogy viselkedésünket egyaránt befolyásolják az előítéletek és az illúziók. Így születnek meg a *hamis tudati elemek*, a *torz valóságmagyarázatok*. Ezek akadályozzák a tiszta, kritikus és valósághű helyzetmegítélést és viselkedést. Az érett, lelkileg egészséges emberben sem a szülőktől eredő ítéletek, sem a gyermeki illúziók nem zavarják meg túlságosan a magatartást, sőt segítik annak optimális szervezését. Amikor pl. a gyermeki önfeledtség felszabadulása hozzájárul a kapott vagy adott öröm átélésének mélységéhez, akkor bennünk természetesen és akadálymentesen ébred fel gyermeki énünk.

Optimális esetben a tranzakciók *komplementer* (kiegészítő) jellegűek, vagyis a kontaktusban a két fél azonos társas pozícióba lép. Így pl. vagy kölcsönösen egyenrangú felnőttként viszonyulnak egymáshoz, vagy mindkettő játékos gyerekként viselkedik, tehát énállapotuk szinte kiegészíti egymást. Léteznek azonban „keresztezett” tranzakciók is. Itt az egyik fél mintegy „szülői” tekintélyhelyzetből lép kontaktusba a másik személlyel, akit „gyermeki” reakcióra készítet. Ilyen pl. az autokrata főnök reakciója félénk és kezes beosztottjaival, de ilyen a „kivagyi módra” viselkedő emberek attitűdje is. A tranzakciók lehetnek még *kettős jellegűek* is. Ekkor a látszat

szintjén kölcsönösen felnőtti kapcsolat lényegét tekintve mégis szülő-gyermek sémára zajlik.

A játshmák többnyire kettős jellegű tranzakciók. *A gyermek és a felnőtt közti játshmák* annyira mindennaposak, hogy ezért sokszor nehezen ismerhetők fel a szokványos családi történések sorában. Ritkán gondolunk arra, hogy a játshmákba magunk sodorjuk bele gyermekeinket. Megtanítjuk őket arra, hogy hibás kapcsolati sémákat rögzítsenek. Megerősítjük pl. a kommunikációt bénító keresztezett vagy kettős, leplezett tranzakciókat.

A keresztezett tranzakciók sokszor olyankor jönnek létre, amikor az emberek mást mondanak, mint amit gondolnak. Társas fedőszinjük a szóbeli, valódi szintjük a leplezett közlés. Pl. az apa a takarításban kelletlenül segít a feleségének, a gyermekük pedig ül és tanul. Az apa: „Hagyd már azt a sok tanulást!” A fiú: „Jó ötlet!” Eddig tart a felszíni kommunikáció. A valódi, de leplezett szint így szólna: „Elég bajom, hogy takarítok, neked jó, mert tanulsz, de jöhetnél segíteni.” A fiú: „Na jó csel, azt akarja, hogy én is takarítsak, elege van már!” Ha a kommunikációkban csak a felszínt követjük, kevésbé értjük meg a pszichológiai szintet, amely pedig a közlések mögötti valódi tartalmat közvetíti.

Berne szerint a szülői én olyan, mint egy magnetofon, gyűjteménye az előre felvett életszabályoknak. A szülő vita nélkül eldönti, mit kell vagy tanácsos adott esetben tenni. A szülőben azonban a szülői énállapot kizárólagossá is válhat, ilyenkor képtelen a gyermeki és felnőtti énjét működtetni, ezért nem tud hatékonyan nevelni.

Ilyen kizárólagos és megrögzött szülőszerepet példáz Mr. Frum, a történelemtanár. Ezt vallja magáról: „Jó tanár vagyok, szívesen beszélek tanítványaimnak arról, ami a tárgyamhoz tartozik. Rendes, jól szervezett osztályom van, a gyerekek ezért tisztelnek. Kedvelem a kölykeimet, és nem látok okot arra, hogy személyes kis ügyeikbe belekeveredjem. Azért vagyok tanár, hogy tanítsak, a tanítványaim pedig azért vannak, hogy tanuljanak. Nem hívnak sehová, nem kérnek, hogy vegyek részt az iskolai szervezéseken. Jó tanár vagyok, és nem is értem, hogy miért mellőznek.” Az idézet, Berne (1961) gyűjteményéből való, de a jellemzés akár hazai eredetű is lehetne. Azt a tanárt példázza, akinek örömtelen élete a gyermeki játékoság és a felnőtt belátóképesség hiányában egysíkúan zajlik, a hivatással való egybeolvadás merevségével, ezért személyisége torzó, csak „egyharmad ember”.

Ha a mintaadó személyek szegényes, egysíkú vagy merev példával szolgálnak, a gyermek választéka is csökken a mintakövetésben. A szülői játszmákba pedig óhatatlanul bevonódik a gyermek is, és részesévé, majd követőjévé válik a beprogramozott hibás kapcsolatformáknak. A család alakítja ki káros életmottóit. A gyermekek között folyó játszmák pedig olyanok, amelyekben a szülői háznak és a gyermek környezetének kapcsolati sémái szinte filmszerűen peregnek előttünk (Reiter, L., 1975).

A már gyermekkorban is jelentkező játszmákba a szülő szorítja bele gyermekét. Előzményeit többnyire a „kettős kötés” jelenséghez közel álló, egyidejűleg nehezen teljesíthető követelmények alkotják. Például az anya arra buzdítja kislányát, hogy segítsen neki a konyhában. Elvárásaiban kimondatlanul is benne rejlik, hogy a

gyermek mindent úgy tegyen, mint ő, a gyakorlott felnőtt. Amikor a gyermek boldog arccal hozza „süteményét”, a lisztbe kevert feltört tojásokat, az anya indulattal feddi meg a kicsit: „Milyen ügyetlen vagy! Mit csináltál?” stb.

Az ilyen helyzetek ítéleti lecsapódásait tükrözik azok a *gyermeki játshmák*, amelyekben a gyermek tovább viszi a szülői „szkriptet”. Ezt példázza az a játszma, amelyben a játszótérre érkező kislány azt kéri társától: „Süss nekem homoksüteményt!” Amikor a másik örömmel hozza sáros kezében az elkészített homoktortát, megvetéssel elfordul tőle, és azt mondja: „Fúj, de piszkos vagy!” A „szülői én” szólalt meg a kislányban, aki kívül maradt a vágyott játékon, hogy elérje a szülői elismerést; a megkívánt módon tiszta maradt, ugyanakkor a szülői pozíció fölényhelyzetéből ítélheti el besározott, de igazi gyermekként játszó társát.

Ezzel rokon az ún. *eminens stréber* játshmája. A gyermek célja a csodálat és irigység felébresztése társaiban, amellyel (tévesen) elfogadást és szeretetet remél tőlük. A játszma előzményében olyan családi kontaktusminták rejlenek, amelyek a szülők egymás közti viszonyában gyökereznek. Egymás iránt megcsappant szeretetüket a családi feladatok hiánytalan ellátására vonatkozó kölcsönös elvárásokkal fedik el. A gyermektől is azt várják, hogy teljesítsen minél jobban és bármi áron. Ahogyan egymással szembeni rejtett elégedetlenségüket feladati számonkérésekbe fojtják, és egymással a szülő-gyermek viszonylat hangnemében tárgyalnak (pl. „Fiacskám, hol van a feketekávém!”) vagy „Apukám, mikor óhajtod már rendbe tenni az íróasztalodat?!”), éppúgy települ át gyermekükbe is a minta: biztonságot az a viselkedés ad, ha fölényben lehet

másokkal szemben, és az „okos felnőtt” pozíciójából közeledik társaihoz. Az erőltetett teljesítményekkel kivívott csodálat szeretetpótlékot jelent a számára. A felnőtt szerephelyzet (énállapot) korai hangsúlyozásával viszont elszigetelődik társaitól, és nem érti, hogy azok miért rekesztik őt ki játékaikból és együttes örömeikből. Ha kilép abból a helyzetből, amelyre rátanult, akkor elveszni érzi biztonságát és a számára szeretetet helyettesítő csodálatot. A játszma szervülésével viszont koravén attitűd alakul ki, és a későbbiekben is fennmaradhat a fölényhelyzetek keresésének hajlama.

A gyermekek egymás közti játszmáiban különösen gyakori a *hízalgő* játszma. Mint minden kapcsolatpótlék, ez is a családi környezet hibás sablonjaiból merít, azokra rímel rá. Eredete olyan szülői attitűd, amelyben a követendő mintákat szavakban túlhangsúlyozzák: „Nézd meg apádat...”, bezzeg a bátyád...”, „amíg én..., addig te...” stb. Az ilyen jól ismert kijelentések megingatják a gyermek önbecsülését, gátolják szabad kibontakozását. Ilyenkor egyetlen lehetősége, hogy gyermeki énjének hangsúlyozásával simuljon bele a kényszerítő helyzetbe, és ellenkezésre csábító indulatait a szülőt vagy testvért elismerő kijelentésbe szelídítse bele. Megtanulja, hogy a saját gyengeségeivel való szembeállítást a fölötte álló (és elé példaként állított) személyre vonatkozó elismerő, hízalgő közlésekkel előzheti meg. Ezt telepíti át gyermektársaira is, és a számára előnytelen összehasonlításokat a maga fölért gyermek iránti hízalgéssel előzi meg. A társak ezt a magatartást könnyen elfogadják, és a gyermek a közösségben előnyös helyzetbe is kerülhet. Viszont belekényszerül gyermeki

énállapotának állandó újrajátszásába. Nem teszi próbára erejét, nem meri kockáztatni, hogy megtudja, vajon önmagáért, hízelgései nélkül is elfogadnák-e a társai.

Hasonló eredetű, de ellenkező formában zajló a *rossz gyermek vagyok* játszma. „Nézzétek, mit merek csinálni”, „Akadályozzátok meg, ha tudjátok!”, közli kihívóan a nevelőkkel, szülőkkel a gyermek renitens magatartása. Ez a többszemélyes játszma a gyermek teljes életterét behálózza, minden résztvevő szerepeket kap benne. Alapélménye a szülői elégedetlenség. Bármit tesz a gyermek, nem talál *egyértelmű* elfogadásra. Magatartása kezdetben segélykiáltás: „Szelídítsetek meg, tehát szeressetek engem!” A játszma Exupéry Kis hercegének megejtő jelenetét idézi: „Légy szíves, szelídíts meg, ha azt akarod, hogy barátod legyen, szelídíts meg – mondta a róka. Jó, jó, de hogyan? – kérdezte a kis herceg. Sok-sok türelem kell hozzá... De ha megszelídítesz, megfényesednék tőle az életem.” Az elfogadottságot nyugtázó bizalom hiányában a gyermek kihívással fordul szülei felé: „Nézzétek, milyen vagyok! Most legalább jogos az elégedetlenségetek!” Az ebben megbúvó, elfogadásra váró vágyakat elfedi a dac és a szembeszegülés.

Az ellenkezés a gyermeki erő bizonyításaként indul el, és többnyire megértő jutalmazásra talál a gyermektársak reakcióiban. A cinkosi együttérzés főként azokban a gyermekekben születik meg, akik ugyanezt szeretnék tenni, de nem merik vállalni a következményeket. Ebben a helyzetben a szülők, esetleg a nevelők is „üldözővé” válhatnak, és immár jogos szemrehányásaikat vádként szegeznek szembe a gyermekkel: „Látod, milyen vagy? Hát lehet téged szeretni?” Gyermekükre irányuló

ambivalenciájuk felmentést és jogcímet nyer. A gyermek kihívó magatartásában nem veszik észre a segítségvárást, büntetéseikkel viszont eleget tesznek a gyermek bűnhődési igényének, aki szenved azért, mert titkon vétkesnek érzi magát, hiszen semmi módon nem tud megfelelni a szülei által állított mércéknek. Ez a „rossz magatartás” lelki előnye, míg szociális haszna: a gyermekek között olyan pozíciót vív ki, amelyben több felől övezi lelkes elismerés. A játszma mottója: „Büntessetek, mert megérdemlem, de tudjatok megbocsátani, és tudjatok végre elfogadni engem!”

Serdülőkorban különösen éles a felnőttekkel folyó harc. A piedesztáljától megfosztott tekintélyekről be kell bizonyítani, hogy ugyanolyan emberek, mint a felnőtt identitását kereső fiatal. Ilyenkor élesednek ki azok a játszmák, amelyek egyenlő erővel folynak a szülők és a tanárok ellen.

Az „*ügyis rajtakaplak*” mottójú játszma kétszemélyes, a serdülő és valamelyik érzelmileg jelentős tekintélyszemély között folyik. Az agresszor és az áldozat szerepéért folyó összeütközésben mindkét fél nyomoz a másik leleplezhető gyengeségei után. A felnőtt szereplő részéről tehát előfeltétel, hogy dominanciaigényét fokozottan érvényesítse a környezetben. Az agresszori szerepet a bizalmatlanság táplálja és a gyanakvás erősíti fel. A felnőttek előnyösebb státusa (pl. tanári funkció, apai hatalom) kedvez az agresszori szerepbe kerülésnek. A „Tudom, hogy hibázni fogsz, és figyelek, hogy mikor követed el” mottójú leshelyzetből könnyű lecsapni a kisebb-nagyobb hibákra és hatalmi helyzetből bizonyítani azt, hogy az erő és igazság a felnőtt oldalán van. A hasonló attitűdre törekvő serdülő viszont mindezt csak azért teszi, hogy a felnőttől

bebizonyítsa emberi gyengeségeit, és csökkentse a szakadékot, amely elválasztja őt a felnőttektől.

Ha azonban a felnőtt a leleplező játékos, a serdülő visszafogott agressziója most már jogos kereteket nyer, és a „miért nem tudsz megbízni bennem” szemrehányásával fordulhat agresszora felé. A gyengeségében (ti. bizalmatlanságában) rajtakapott felnőttet ekkor az ön maga számára is magyarázható dühvel ítélheti el, és rajta csapolhatja le (más forrásokból is táplálkozó) haragját. Ha a tanár vagy szülő idejében felismeri az önérzeti háttérű egyenlőségi harc beindulását, és nem megy lépre, akkor idejében elkerülheti a játszmába sodródást. Ha azonban gyenge pontjai vannak az önértékelés területén, akkor könnyen belép az ilyen provokációba, bebizonyítja erejét a játszmában, és kivívhatja környezete, kollégái elismerését (pl. „erőskezű vagy” stb.). Kockáztatja azonban az alulmaradást, ha mégis ő a leleplezett (pl. a tanár nem tudja megoldani a csalétkül bedobott feladatot stb.). Ez viszont a későbbiekben szinte taszítja a kisebb ellenállás irányába haladó bizonyítások felé, tehát a hasonló játszmák újrapergetésére.

A gyermekkorban kialakuló családi mintájú játszmák azért veszélyesek, mert beépülhetnek a gyermeki viselkedés kelléktárába, és akadályozzák a későbbi életszakaszok zavartalan, kongruens és örömteli kapcsolatainak szervezését. Berne így vall erről: „Az emberek hercegnek születnek, és szüleik változtatják őket békává. De a tökéletességre való képesség mindenkinél addig várat magára, amíg készen nem áll arra, hogy felszabaduljon az óriás utasításai alól.” Ez pedig a hibás gyermekkori beprogramozások kiirtását, a játszmák kerülését jelenti.

Mi a titka a játszma mentes létnek? Hogyan kerülhetők el, miként mellőzhetők? Berne szerint tudatos, független, spontaneitásra és intimitásra kész személyiséggel, amelyben adott minden feltétel a játszma mentességhez. A *tudatosság* kettős jelentőségű. Egyrészt az értelmileg is kontrollált élményeket jelenti, másrészt megjelöli az ember élménybefogadási nyitottságát, készségét. Mindezek arra képesítik az embert, hogy a jelen *itt és most* élményei betölthessék, és teljes értékű lehessen a helyzetekben való részvétele és azok átélése. A tudatosan élő ember értelmi és érzelmi vonatkozásban egyaránt képes átadni magát annak a törtetésnek, amelynek részese. A *spontaneitás* lehetőséget nyújt a szabad és önkéntes választásokra, az *intimitás* készsége pedig módot ad arra, hogy meghatározott körülmények között felszabaduljon a bennünk levő játékos, gyermeki örömkészség. Így mások életében is maradandó érzelmi értékeket hozhatunk létre. Ez pedig elegendő elismerést és gyengédséget ad számunkra ahhoz, hogy feleslegessé váljanak a játszmák.

Neurotikus potenciál és fejlődés

A gyermekkori szocializáció egyik legizgalmasabb kérdése az, hogyan zajlanak le azok az ártalmas történetek, amelyek a személyiség fejlődési folyamatát megzavarják, esetleg tartósan blokkolják vagy tévútra terelik. Milyen környezeti (külső) és személyes (belső) feltételek összecsengése esetén alakulhat ki károsodás a személyiség rendszerében és funkcióiban? Különösen fontos annak megismerése, hogy a felnőtté válásig vezető úton melyek

azok a disszonanciák, amelyek az ún. neurotikus állapotokat előidézik.

A neurózisról a köztudatban különféle ismeretek élnek, az „ideggyengeségtől” az összeférhetetlen magatartásig terjedő tág jelentéstartalommal, többnyire betegség értelemben használják.

Mi a neurózis? Átmeneti vagy tartós állapot? Betegség vagy csupán olyan helyzetekre kialakuló reakció, amelyet az egyén nem képes elviselni?

A legáltalánosabban elfogadott megfogalmazás szerint a *neurózis* a lelki élet, szűkebben az érzelmi élet különböző súlyossági fokú zavara, amely viselkedési szinten az interperszonális (személyközi) kapcsolatok hibáiban és zavaraiiban tükröződik, tüneti (betegségjelzési) szempontból pedig sokféle és változatos testi, szervezeti, szervi, idegi és ún. vegetatív idegrendszeri rendellenességben nyilvánulhat meg.

A neurózis lehet *betegség* (ha a tünetek a betegség-kritériumoknak megfelelnek), lehet *állapot* (ha tartósan fennáll, és az egyén megtanul „együtt élni” a tüneteivel), lehet *reakció* (ha egy megoldhatatlannak látszó élethelyzet váltja ki, de a probléma megoldódása nyomán az átmeneti tünetek maguktól rendeződnek).

Igen fontos továbbá világosan elhatárolni egymástól a „neurotikus potenciált”, a neurotikus fejlődést és állapotot. A *neurotikus potenciál* (másként a neurózis kialakulására való egyéni lehetőség és hajlam) a gyermekkor során alakul ki a szocializációs folyamat történéseiben. A hajlamnak azonban két oldala van. Az egyik oldal *biológiai*, ezt az elemi idegrendszeri folyamatok típusa alkotja: meghatározza, hogy az egyén egy külső hatást az

idegrendszerében miként képes feldolgozni, de megszabja az ún. egyedi tanulási befogadóképességet és határokat is. Idegrendszerileg meghatározza tehát mindazt, amit az ember egyéni élete során képes megtanulni. Mivel az öröklés csak tulajdonságlehetőségeket nyújt, ezért minden tipikusan emberi reakciót az egyedi életben tanulunk meg. Idegrendszerünk működési jellegétől függ, *mennyit és hogyan* tanulunk meg a környezeti mintákból. Amennyit és ahogyan tanulunk, az megszabja, milyen gazdag és változatos lesz az egyéni viselkedési kelléktárunk. Azt azonban, hogy mit tanulunk meg, döntő módon befolyásolja a „kínálat” is. Ez képezi a másik oldalt, a *szociálist*. A környezet sokféle ingere és hatása, érzelmi ereje és vonzása ugyanis mind *személyi közvetítéseken át* jut el hozzánk életünk fogékony korszakaiban, gyermekkorunkban.

A *neurózispotenciálban* a környezeti tényezők provokatív szerepe régen ismeretes. Az ún. pszichotraumák (lelki megrázkódtatások) ugyanis környezeti eredetűek. Az ember alapvető feladata, hogy alkalmazkodjon a társas valóság követelményeihez. Ezt a valóságot és követelményrendszerét legelőször a család közvetíti a gyermeknek. Már foglalkoztunk azokkal a fontos életszakaszokkal, amelyeknek családi körülmények között és megfelelő légkörben zajlása az ép személyiség megalapozását szolgálja. Ezúttal Richter (1963) nyomán kiemelten foglalkozunk össze a neurózisra hajlamosító, családi tényezőket.

1. A „csonka család” helyzet.

A családi szerepek jól körülírható feladatokat adnak a szülőknek, amelyekben a férfi-nő, anya-apa szerep szerinti

magatartásformák élesen szétválnak. Nem nyújthatja azt az anya, amit az apa teljesíthet. Amennyire fontos az anya léte és gyermekhez való viszonya a fejlődés korai fokán, olyan *kulcsfontosságú az apa* a gyermekkor további szakaszaiban, pl. az ún. „késleltetési-kivárási képesség” kialakításának időszakában, mely a gyermeknél a szabálytudat, a szociális értékek, normák és önkontroll elsajátításának folyamata. Vagy pl. a serdülőkorban az apaideállal való válság során alakul ki az új, már felnőtt szintet közelítő identitás. Az apakép mély bevéődése egy életen át erőtartaléka lehet a személyiségnek, egyben viszonyítási támpont is: az apa tetteihez, szempont- és gondolatrendszeréhez mérheti az egyén önmagát.

A csonka család nem tud a gyermek számára megfelelő férfi-nő mintát nyújtani, s bár ezt pótolja a családon kívüli közösség, azt az érzelmi miliőt soha nem tudja kínálni, amelyet e kétoldalú viszony (az anyai védelem, szeretet, az apai erő és korlátozás) biztosít a családban. Nem könnyű feladat, ha az egyedül maradó szülő a másik fél helyett is adni akar.

Azt a reakciót, amely a szülői minta ellenére a lázadó ellenkezés nyomán más utakat követ, *negatív identitásválasztásnak* nevezzük. Ilyen jön létre akkor, ha a minta nem nyújt örömet a gyermeknek, ha túlkorlátozó és túlkövetelő szülők nyújtják az ideálképet. Így megnehezül a „mintavétel”.

2. Neurózisra hajlamosítja a gyereket, ha a családi miliő rejtetten vagy nyíltan diszharmonikus, feszült.

A kedvezőtlen családi légkör egyik formája az, amikor a szülők gondosan ügyelnek arra, hogy a gyermekek ne vegyék észre a hibákat, feszültségeket. Összetűzéseiket

elrejtik, de azt a gyermekek mégis „felfedezik” a nyugtalan és rideg, a gyermekre figyelni képtelen vagy túlszabályozó szülői magatartásból. A gyermek igen érzékenyen reagál arra, *ahogyan mondunk valamit*. Könnyen elcsípi a megfogalmazásban levő ellentmondást, ha a magatartás, a gesztusok, a mozdulatok mást közölnek. Ha pl. azt mondjuk: Na, menj már!, ezt a közlés jellege százarcúvá teheti. A szocializáció során megtanuljuk „megérezni” a közlések érzelmi és hangulati (pl. visszafogott indulatokat tükröző) tartalmát, és sokkal inkább reagálunk a közlés ilyen árnyalásban felfogott egészére, mint magukra a szavakra.

Gyakori az is, amikor a szülők már lemondtak a házassági egyensúly helyreállításáról. Ilyenkor nemritkán a *gyermeküket tekintik vigasznak*. Tőle várnak kárpótlást, benne kívánnak minden örömet fellelni. A fejlődő, önállóságra törekvő gyermek nem képes pótolni egy elhibázott felnőtt élet igényeit, ez nem is várható tőle. A szülő-gyermek összeütközés ilyen helyzetekben némi lappangás után feltör, és szétesztatja a szülői elvárás illúzióit. A nyomában kialakuló kölcsönös csalódás azután tovább erősíti a feszült, diszharmonikus, neurotizáló légkört.

Ezért lényeges, hogy *a gyermek ne helyettesítse valamelyik szülőfél számára az érzelmileg hiányzó (vagy elfogadhatatlan) másikat*. Az anya ne a fia iránti túlzott szeretet útján kárpótolja elrontott házasságát, és az apa ne a lányára vetítse a nők elleni haragját azért, mert feleségében nem találta meg az igazi társat. Minden felnőtt ember megtanulja azt az idők során, hogy többé-kevésbé számoljon cselekedete következményeivel. A gyermekkel

szemben azonban az a tévhit, hogy a szülő mindent megtehet vele, a kicsi nem üt vissza. Gyakran a gyengébb felé fut minden feldolgozatlan indulat, lebegő érzelem, aktuális düh stb. Ha a gyermek azonnal nem üt is vissza, a felelőtlen tett később sokszorosán megbosszulja magát. A gyermek önálló személyiség: nem pótolhatja az elvesztett házastársat, nem teheti életét pontosan olyanná, mint azt szülei szeretnék, nem lehet a szülői düh levezetésének tárgya, nem lehet bűnbak a szülők közti feszültségekben.

3. *Neurózisra hajlamosít a szülő személyiségének rejtett zavarai.*

Ha valamelyik szülő a saját gyermekkorából egy számára fontos személlyel kapcsolatban (anya, apa, testvére, nagyszülők) elintézetlenül hagyott konfliktusokat visz be saját családi életébe, nagyon gyakori, hogy gyermekére tolja át szándékai ellenére (tudattalanul) ezeket a problémákat. Így felújít olyan sérelmi helyzeteket, amelyeket annak idején nem zárt le, és összeütközéseit most gyermekével folytatja. Ezért viselkedése érthetetlen gyermeke számára, megzavarja a kapcsolatukat, és beleszól a gyermek lelki fejlődésébe is.

Veszélyforrás az a szülői szándék is, amely *mindenáron a maga képére és hasonlatosságára akarja formálni a gyermeket*. Ez olyan agyonkorlátozó és domináló szülői viselkedéssel jár, amely csak lázadást provokálhat a gyermekben. Ezt váltja ki legtöbb esetben a saját gyermekkorra hivatkozó példálózás is. A gyermek „csak azért sem” tesz úgy, mint apja vagy anyja, és saját életét kívánja élni a saját lehetőségei szerint.

Komoly hiba, ha a szülő azt várja el gyermekétől, amit hajdan hiába várt önmagától, mert nem sikerült

teljesítenie. Előfordul, hogy pl. *a szülő saját gyermekében kívánja jóvátenni saját hajdani engedetlenségét*, és olyan élet felé terelné gyermekét, mint őt terelték (eredménytelenül) régen a szülei. Tudnunk kell, hogy ez csak újabb vétek lenne – a gyermekkel szemben!

Richter szerint még súlyosabb a helyzet, *ha a szülő hajdan önmagától elutasított és esetleg elítélt, de elintézetlenül maradt vágyait és törekvéseit vetíti ki a gyermekére*. Így egyrészt azt várja tőle, amit önmagától megtagadott. Ha másrészt viszont felfedezi a gyermekében ezeket a törekvéseket, akkor ugyanolyan elutasító módon reagál rá, ahogyan annak idején önmagából is kizárta a törekvéseket, mert azokat már akkor is elítélte és rosszalta. Ilyenkor a gyermek hamar észreveszi a szülő tiltó magatartásában a benne megbújó helyeslést, és a tilalom ellenére azt fogja tenni, amit titokban a szülő is „mintha helyeselne”.

Pl. egy családban az apa erősen antialkoholista. Fiatalkorában ugyan ivott, sokszor többet is a kelleténél. Menyasszonya azonban elhagyással fenyegette, ha italozását nem hagyja abba. Ettől kezdve egy kortyot sem nyelt le, sőt sokszor indulatosan „kirohant”, ha italos embert látott. Serdülő fia néhányszor iskolatársaival heccből ivott. Ezt észrevéve, az apa első reakciója egy alig elnyomható mosoly volt (háttérben azzal a gondolattal: lám, apjára ütött ez a gyerek, ezt tettem én is ilyen koromban). Ezt követte második reakciója, az indulatos feddés, de ezt már hiába tette, mert a félig elnyomott helyeslő mosoly fia számára az apai egyetértés titkos beleegyezését közvetítette. Ilyen példa igen gyakori a nevelésben. „Ne mondj csúnya szavakat!” – kéri a szülő, de ha kimond egy tabu szót a gyerek, a szülő sokszor akaratlanul is elmosolyodik rajta, esetleg egy „nocsak”

megjegyzés kíséretében. Így a tilalom pusztába kiáltott szó marad, mert a helyeslést rejtő mosollyal szemben már nincs hatóereje.

Sokan vizsgálták *a neurotikusok gyermekkori családi és társas viszonyainak jellegzetességeit* azzal a céllal, hogy a „specifikus konfliktusszituációk” (Höck, K., 1974) eredetét, okait feltárják. Specifikus az a konfliktus, amelynek megoldására az egyén nem képes, mert életelőzményei során erre nem tanult hasznos módokat, ugyanakkor viszont különös érzékenység fejlődött ki benne az ilyen helyzetek iránt. Az interperszonális kapcsolatok zavarát ugyanis főként a társas helyzetek átélésének feszültségei váltják ki, tehát nem annyira az objektív történések, sokkal inkább a *szubjektív élménytranszformációk*. Ezek elviselhetetlenné teszik azokat a kontaktusokat, amelyeket az egyén azután kerülni is igyekszik, mert így próbál védekezni a kellemetlen érzésektől.

Pertorini és munkatársai (1974) feldolgozták 280 neurotikus és 180 egészséges férfi irányított kikérdezésből nyert adatait, hogy felmérjék *a gyermekkori család felbomlásának következményeit* a neurózis kialakulásában. Eredményeik szerint sem a szülők korai (a gyermek 18, 7, illetve 4 éves kora előtti) halála, sem a család felbomlásának ténye (és a szülőket helyettesítő nevelés) nem döntőek a neurózispotenciálban. Annál meghatározóbb azonban, milyen *nevelési módszereket* alkalmaznak a meghalt vagy távollevő szülőket helyettesítő pótszülők és gondozók. A hányattatott gyermekkor, a különböző családi környezetek váltogatása, az állandó és egyenletes légkör hiánya, a negatív emocionális kapcsolatok, a zaklatott, érzelmileg közömbös vagy

elutasító családi miliő megannyi hajlamosító tényezője a neurózisnak. Az ilyen kedvezőtlen hatások zavarokat és elakadást idéznek elő az identifikációs folyamatokban és a további személyiségfejlődésben. A házasságon kívül született gyermekek közül főként azok veszélyeztetettek, akiket elválasztottak anyjuktól, és hányatott körülmények között nőttek fel.

Másik vizsgálatukban *a szülők deviáns magatartásának és egyes gyermekkori szociális tényezőknek* a jelentőségét mérték fel a későbbi neurózisok kialakulásában. A szülők enyhébb vagy súlyosabb devianciája, az egyik szülő személyiségzavara, a nehéz anyagi körülmények közötti nevelkedés és a rendszeres testi fenyítés szempontjaiból végzett elemzés azt mutatta, hogy a neurózispotenciálban *nem egyes izolált hátrányos tényezők, hanem ezek egybeesése, halmozódása és tartós fennállása vezet* a fejlődő személyiség harmóniájának felbomlásához, később pedig *neurózis kialakulásához*. Ha csupán egyik szülő szenved valamilyen személyiségzavarban, ennek ártó hatásait a másik szülő kiegyenlítő nevelési törekvései még semlegesíteni képesek. Viszont ha az egyik neurózisához a másik szülő testi fenyítéssel társuló, következtelen nevelésmódja is hozzájárul, vagy a család emellett még anyagi, egzisztenciális nehézségekkel is küzd, akkor a gyermek fejlődése károsodik. Legsúlyosabbnak bizonyult az a konstelláció, amikor a csonka családhelyzethez az egyedül maradt szülő vagy a nevelőszülők személyiségzavara társult. Az ilyen *többtényezős, hátrányos családi helyzet* a szocializációs ártalmak „beépítésével” a hányatott gyermekkor során mintegy kitermeli a károsodás alapjait (Pertorini, R., 1975).

Kialakulnak azok a „specifikus” helyzetek, amelyekhez az egyén nem képes alkalmazkodni, és megoldani sem tudja ezek követelményeit. Fokozódik viszont e helyzetre vonatkozó érzékenysége mindaddig, amíg egy szinten a szenvedésektől már betegségével: neurózisával „váltja meg” magát.

Az eddigiekben a neurotikus magatartás kialakítására hajlamosító családi hatásokat foglaltuk össze. A neurotikus potenciál teremt alapot arra, hogy a személyiség fejlődése bizonyos vonatkozásban megrekedjen. Emiatt hibás vágányra csúszhat fejlődése, és ebben a személyiség már sérült, hibás védekezés módokat vihet tovább. Nem kétséges, hogy az emberekkel való kontaktus megfelelő módjainak és életképes formáinak kialakítása igen nehéz feladatot ró a fejlődő egyénre, akinek a társas lét kettős parancsát kell teljesítenie: autonómiára törekedni, ugyanakkor megtanulni a másokhoz való alkalmazkodás és kapcsolatkézség útjainak kialakítását is. A lelkiileg sérült egyén nem tudja a középutat megtalálni az autonómia és a biztonság szükséglete között. Ugyanakkor egyrészt az önállóság bizonytalansági feszültségét, másrészt a társas biztonságban önállóságkorlátozó hatását sem képes elviselni. Mindez számos konfliktust ébreszt az egyénben. Nem mer szembenézni törekvéseivel, fél a felelősségtől, a mások véleményétől. Ezért elfojtja mély kívánságait, elnyomja magában azokat a szándékokat, amelyeknek megvalósítása a környezet kedvezőtlen ítéletét, esetleg megtorló reakcióját hozná létre. Így alakul ki az a *túlkorlátozó önvédelem*, amely alig tűr el külső behatást. A gyenge védelmi erőkön nyugvó, sérülékeny és ingatag lelki egyensúly aztán viszonylag kis külső

behatásra is könnyen kritikus helyzetbe, krízisbe sodródik. Létrejönnek a neurotikus egyén elégtelen védekezésének jelei, a tünetek, amelyek a *beteghelyzet megteremtésével* visznek ismét időleges egyensúlyt az egyén lelki helyzetébe.

Az ember szubjektív egészségérzete statisztikailag jellemzően összefügg *családi szerepe betöltésének szubjektív sikerélményével* is. Aki örömet nyer és sikerérzést kap családjától, az inkább egészségesnek érzi magát. Akinek viszont privát életében nincs egyensúly és tartós örömforrás, az inkább hajlamos betegnek érezni magát. A betegségérzet legkevésbé az objektív (meghatározható, tényleges) egészségállapottal függ össze, ugyanakkor kimutatható (fennálló) betegséggel sem áll szoros kapcsolatban. Ez arra utal, hogy *az ember az élete* sikertelenségeiért a betegségével mintegy „igazolja magát” (Cole, S., 1973).

A betegszerep vállalása nagy kompromisszum, súlyos ár a kényes és törékeny egyensúlyért. A tünetek már csak egy hosszú folyamat betetőzései, melynek előtörténetében a felnőttkorra való felkészülés sokféle hibája és elégtelensége rejlik. A személyiség hibás fejlődése megnöveli a neurotikus megbetegedés kialakulásának esélyét. Ép lelki struktúra esetében azonban a külső megterhelések vagy konfliktusok nem tudnak ilyen patogén (megbetegítő) tényezőkké válni.

Neurotikus zavarok a gyermekkorban

A gyermek nyitott, gyorsan fejlődő és éppen a gyors változások miatt labilisabb személyiségében a *változékonyság* és a *fejlődőképesség* a két alaptendencia. Ezért könnyebben jönnek létre olyan lelki egyensúly-zavarok, amelyeket átmeneti vagy tartóssá váló magatartás-változások, illetve tünetek jeleznek.

Az egyensúly megingását tükröző tünetek igen széles skálán mozoghatnak, néha súlyos zavar képét keltik, vagy ijesztő formában jutnak kifejezésre. Sajátosságuk azonban, az, hogy a *gyermeki fejlődés adott szakaszára jellemző és kritikus testi-lelki átalakulásokhoz kötődnek*, és olyan kifejezési formákban nyilvánulnak meg, melyekre a gyermek az adott életszakaszban képes. A csecsemőnél pl. főként táplálkozási és mozgási zavarokban, a kisgyermeknél a beszéd, mozgás, tisztasági szokások és az önállóság kialakulásának nehézségeiben, az iskolásnál a beilleszkedési és teljesítményzavarokban, a serdülőnél pedig önértékelési és identitáskrízisekben.

Ilyenkor ugyanis a korábbi életszint bevált magatartásmódjai felbomlanak, újraszerveződnek. A szülő sem jutalmazza fennmaradásukat, elvárásaival már az újabb viselkedésmódok elérésére ösztönzi a gyermeket.

Az egyes fejlődési szakaszok *tipikus konfliktusai* pszichoszociális meghatározottságúak (Erikson, E., 1968). A továbbfejlődés feltétele az, hogy a gyermek biológiai, pszichés és szociális vonatkozásban egyaránt változóképes legyen. A változások eléréseért szüntelenül *tanulnia* kell. Konfliktus akkor jön létre, ha a szociális tanuláshoz és

éréshez nincsenek meg a belső (idegrendszeri) és külső (szociális) feltételek, illetve *a külső hatások ártalmasak* a gyermek számára. Ilyenkor nem képes károsodás- vagy zavarmentesen túljutni az adott életszinten, mert nem oldja meg eredményesen azokat a követelményeket, amelyeket szocializációja érdekében a családja és környezete szükségképpen megkíván.

A testi, biológiai fejlődés viszonylag egyenletes kibontakozásával szemben *a lelki fejlődés egyenlőtlenebbül halad előre*. Ebben szerepe van annak is, hogy az egyes életszakaszokban megtanult viselkedésmódokat és az ezzel járó örömeket nem szívesen adjuk fel az új követelményeknek megfelelő magatartásformakért. Ezt fejezi ki *a tanulás effektustörvénye* is. Az egyszer bevált, sikeres és eredményes magatartásmódok készséggé válnak a személyiségben, és hasonló helyzetekben könnyen „visszajárnak” akkor is, amikor már magasabb szintű (érettebb) viselkedésre lenne szükség. Új alkalmazkodási formák tanulásakor a régi, bevált és örömnújtó viselkedési formák vetélkednek a még nehézkes újabbakkal. Ez *a fejlődés belső természete által meghatározott konfliktus*, amely miatt megtorpanásokon, visszaeséseken át halad előre a lelki rendszer fejlődése.

A már meghaladott viselkedési szintek vonzereje különösen akkor nagy, ha az új követelmények még szinte ijesztőek, a gyermek gyakorlatlan és eszköztelen, szenved a követelmények és elvárások szorításában, amelyeket a kívánt módon még nem tud teljesíteni. Ha ilyenkor nem kap elegendő támaszt, biztonságot és segítséget a környezetétől, könnyen *visszacsúszik alacsonyabb viselkedési szintre (regresszió)*. Így pl. az elválasztott

csecsemő nem akar kanálból enni, a kisdéd nem bilizik, hanem pelenkát igényel, az óvodába lépő gyermek rövid ideig ismét ágyba vizek, iskolába kerülésekor felújul az ujszopása, éjszakánként felriad, rosszat álmodik, kiabál, felsír stb. A magatartás színvonalcsökkenését, regresszióját tükrözi, amikor egy új környezetben a már jól tájékozódó gyermek szülei távozásakor ismét elbizonytalanodik és rendezetlenül viselkedik. Ilyen jelenség az is, amikor pl. a kollégium zárt életrendjébe illeszkedő gimnazista kezdetben a szilenciumról állandó távozásra kényszerül, W. C.-re kell járnia, folyton szomjas vagy éhes.

A fejlődés minden szintjén előadódik ilyen, a régi szokások és az új követelmények vetélkedéséből fakadó konfliktus. A korábbi szint győzelme azért veszélyes, mert meggátolhatja az új alkalmazkodási módok megtanulása iránti fogékony nyitottságot, a gyors tanulást (alkalmazkodást), és így késlelteti a fejlődést. Kudarchelyzetekben pedig megerősítheti a régebben bevált, de már célszerűtlen viselkedést. Ez alakítja ki azután a változásoktól való félelmet, a megszokotthoz tapadást. Az *időszakos regresszió* a személyiség kibontakozásának jellemző kísérője. Fáradtság, betegség és váratlan, új életesemények időszakában különösen gyakori jelenség. A regresszív viselkedés azonban csak akkor betegségértékű, ha tartósan fennmarad, és a segítség hatására sem javul, esetleg rosszabbodik.

A *fejlődés* belső dinamizmusát példázza az is, hogy *folyamata váratlan előrehaladásokkal, ugrásszerű változásokkal tarkított*. Ilyenek pl. a hosszú nevelési harc nyomán bekövetkező fordulatok, pl. agresszív viselkedés szelídségbe fordulása, a magatartás megkomolyodása,

engedelmessé válás stb. Ezekben az átalakulásokban kevéssé láthatjuk át, mi idézte elő inkább a fordulatot: a külső tilalmak fékező és félelemkeltő szorítása vagy a gyermek kontrollképességének beérése, normarendszerének megerősödése és az alkalmazkodó viselkedés beválásának szociális jutalma. Az átmeneti zavarok tükrözik azt, hogy a fejlődés magasabb szintjeinek elérése milyen nagy erőpróbát jelent a gyermeknek, akit szükségletei a felnőttekhez kötnek, miközben e kényszerű függésben saját, önálló személyiségét kell megteremtenie.

A kezdetben önállótlán gyermek kiszolgáltatottsága csak lassan oldódik. Amíg kénytelen e függésben maradni, sőt ez szükséglete, mert a biztonságot és oltalmat jelenti számára, addig a szülői gondoskodás elégtelenségét és belső hiányérzeteit sokszor csak a *tünetek „vészcsengője”* útján tudja közölni szüleivel. A tünet pedig azon a közlési szinten fogalmazódik meg, amelyre a gyermek képes. Így pl. az óvodáskori ágyba vizeléssel egyaránt kifejezheti az új helyzettől való félelmét, visszavágyódását a pelenkás korszakba, amikor még fokozott egyszemélyes gondoskodást és szeretetet kapott, az otthon biztonsága iránti igényét, tehát a vele való bánásmód elégtelenségét és emiatti kényelmetlen érzéseit, szorongását.

Joggal vetődhet fel az a kérdés, *miért nem mondja ezt el* a gyermek, hiszen már tud beszélni. Azért, mert ezeket a diffúz, körvonalatlan élményeket csak kínzó feszültségként éli át, melyek nem tudatosulnak benne. *Nem érti a benne zajló változásokat*, csak a kiszolgáltatottságot és a szorongást éli át. A tünetképződés legfőbb oka azonban az, hogy a tünetek segítik e feszültség megoldását, megszabadítják a gyermeket a gyötrő nyugtalanságtól, a

szorongástól. A tünet kialakulásával a környezetnek szóló üzenet megjelent, és a gyermek várja a segítő beavatkozást. A tünet felhívó üzenet: „Valami baj van, segítsetek.” Nem jár érte büntetés, inkább aggodalmas odafordulás és védelmező *személyi foglalkozás*. A jelzés (optimális esetben) eléri célját, közben a gyermek megmaradhat szülei szeretetének biztonságában, és nem kell büntetéstől tartania.

Ha pl. a beiskolázásra kerülő gyermeket folyton leintik, gátolják és büntetik az új helyzetben fellépő izgága magatartásáért (amely belső nyugtalanságának és elbizonytalanodásának jele), akkor engedelmessé és kezeszé szelídjülhet, miközben ellenkezését és belső szorongását a táplálék elutasításával juttatja kifejezésre. Rossz evése miatt azonban szülei kezdenek aggodalmaskodni. Ellenőrzik és erőltetik evését. Ez fokozza a gyermek ellenállását, viszont ezért nem kap büntetést, mert szülei egy idő után megijednek, orvoshoz viszik, betegnek vélik. A gyermek tehát részint engedett, behódolt az iskolai követelményeknek, és elkerülte a rossz magatartásért járó megszégyenítő feddést, részint viszont a tünet (étvágytalanság) útján közli szüleivel a korlátozás miatti elégedetlenségét. Ezért a „betegségért” nem jár büntetés, sőt indirekt módon eléri célját, a családi környezet aggodalmaskodó gondoskodását.

A tünetek tehát a környezetnek szóló jelzések azon a nyelven, ahogyan a (gyermek számára sem érthető) kényelmetlenségi és félelemérzések közölhetők. A tünetek egyben lehetnek a szülői-nevelői tilalmak és elvárások elleni rejtett lázadás kerülőutas kifejeződései is. *A zavarokban azonban mindig a gyermeknek szüleivel, nevelőivel és közvetlen környezetével való konfliktusa testesül meg.*

A fejlődés kezdetein, az én kialakulása előtt a gyermek még nem rendelkezik olyan belső szabályozó és tehermentesítő lelki eszközökkel, amelyekkel kínállapotát, feszültségeit feloldhatná. Később a fejlődés rákényszeríti, hogy kialakítsa ezt a belső szabályozó rendszert (az ént és védelmi mechanizmusait). Ezt kívánja meg környezete is, amelytől függ és amelyet szeret. Amikor a gyermeki én kifejlődik, felépíti ideálját, normarendszerét, és működésbe lép a szabályozó lelkiismeret, akkor a gyermeki törekvések és vágyak már *kettős akadállyal* kerülnek szembe: a *külső* korlátozással és a *belső* normák lelkiismereti szorításával. Mindaddig, amíg a szülőtől való függés erős, a gyermek igazi konfliktusa sokkal inkább a számára eleven lelkiismeretet jelentő szülővel alakul ki, aki korlátozza őt vágyaiban és szándékaiban. Ehhez a meghatározó erejű konfliktushoz képest kezdetben kisebb mértékű a saját normarendszerével és lelkiismeretével való szembekerülés. A külső és belső lelkiismeret tartalma azonban voltaképpen azonos, hiszen a gyermeki szabályvilág abból épül fel, amit a szociális elvárások, a szülői és nevelői normák közvetítenek.

Az összeütközést okozó behatások igen sokfélék lehetnek. A károsítók köre már szűkebb. Ilyenek pl. a szégyen, megalázás, tartós kín- és szorongásokozó félelmi helyzetek, valamint az érzelmi zaklatottságot kiváltó események, *ha eléri azt a fokot vagy tartamot, amelyben a gyermek védtelenné, védekezésképtelenné válik*, és nem tud saját erejéből úrrá lenni a helyzeten. Az ilyen helyzetek károsító (traumatizáló) esélyéhez igen erősen hozzájárulhat a gyermek idegrendszeri érzékenysége, reakciótípusa (biológiai oldal). Erről viszont már tudjuk,

hogy az idegi épséghez a korai anya-gyermek kapcsolat szociális ingereiből származó, de biológiai hatékonyságú ingerek is feltételül szolgálnak.

A megoldhatatlannak látszó kínhelyzeteket megszüntető viselkedés (akár hasznos, akár káros a gyermek fejlődésére nézve) igen könnyen rögzül. A későbbi hasonló helyzetekben hajlamos azt a gyermek egyetlen lehetséges megoldásmódként kezelni. Az ilyen kínfeloldozó viselkedést bámulatosan gyorsan, szinte egyszer s mindenkorra megtanulja, és úgy alkalmazza, mintha nem volna képes érettebb viselkedésre. Ez az ún. neurotikus paradoxon.

Fontos kérdés a gyermekkori neurotikus zavarok megítélésében, hogy ez mennyire azonos a felnőttek lelki eredetű (pszichogén) zavaaraival.

Amint a gyermek személyisége sem azonos a felnőtt kevésbé változó, zártabb, már kialakult személyiségével, éppolyan mértékben tér el a gyermeki tünetképződés is a felnőttitől. A gyermek magatartászavarai és tünetei nem épülnek be olyan tartósan és mélyen a személyiségébe és nem szervülnek úgy, mint a felnőttkori tünetek. Sok esetben olyan elszigetelt életpizódok maradnak, amelyek lezajlását nem követi az egész személyiségfejlődés hibás vágányra kerülése. Az átmeneti zavar tehát nem határozza meg feltétlenül a továbbfejlődést, és nem alkotja mindig a későbbi, felnőttkori lelki betegség alapját vagy előzményét.

A gyermekkorban kibontakozó zavarok és az ezeket kifejező tünetek azonos megjelenési formája (pl. ágyba vizezés, nyugtalan magatartás, agresszivitás, éjszakai felriadás, kóros hazudozás, beteges fantáziálás stb.) mögött különféle súlyosságú személyiségzavarok húzódnak

meg. *A tünet jellege és a fejlődési zavar súlyossága között nincs közvetlen összefüggés.* Amikor a konfliktust kifejező tünet megjelenik, a gyermek és a felnőtt környezet összeütközése nyilvánvalóvá válik. A tünet nemcsak kifejezője a konfliktusnak, hanem mintegy hordozója a gyermek szükségszerű kompromisszumának, amellyel védelmet vív ki magának a külső környezetében is.

A tünet jellegéből nem jósolhatjuk meg a megoldódás jellemzőit, tehát, hogy „kinövi-e” a gyermek, a természetes fejlődés erői segítik-e a konfliktus megfelelő megoldódását, vagy megmarad a személyiségben a zavar tartós lenyomata. A tünet jelentkezése sem esik mindig egybe a gyermeket túlterhelő, traumatizáló és védekezésre kényszerítő külső behatásokkal, hanem sokszor eltolódottan, a káros behatásokat követő rövidebb-hosszabb idő múltán alakul ki. *A tünet valódi súlyosságát azon mérhetjük le leginkább, hogy az mennyire akadályozza a gyermeki személyiség továbbfejlődését* (Nemes L., 1976).

A gyermek pszichés zavarának felismerésére általában akkor kerül sor, amikor magatartása az eddig megszokottól eltérővé válik, magyarázhatatlannak és érthetetlennek tűnik környezete számára. Akkor figyelnek fel rá, amikor nem úgy viselkedik, mint a hasonló korú gyermekek, és akkor értékelik a változást betegségként, ha már a család és az iskolai környezet sem tűri tovább az állapotot. Ilyenkor soha nem a gyermek, hanem a felnőtt környezet, többnyire a szülők kérnek segítséget. A mindeddig betegségtudat nélküli gyermek pedig a környezet által közvetített és kínált *betegszerep* elfogadásával megtalálja helyzete megoldásának szociális kereteit (nem büntetik tovább, betegnek tartják, kímélik stb.). Spontán

betegségtudat ritkán alakul ki a gyermekben. Olyankor fordul elő, ha azonosításos mechanizmussal szüleitől vagy nevelőitől átveszi azok betegszerepi sémáit, pl. folyton fáj a feje, mert édesanyja is ezt mondogatja. Ennek azonban még nincs lelkibetegség-értéke. A gyermek többnyire még akkor sem tartja betegnek magát, amikor már szenved a szorongásaitól (Székács J. 1976).

Minél nyugtalanítóbb a szülők számára az észlelt zavar, annál valószínűbb, hogy sokat foglalkoznak a gyermekkel. Orvoshoz viszik, pszichológustól kérnek segítséget, nevelési tanácsért folyamodnak. Mindenképpen jellemző azonban az, hogy a bajok idején átmenetileg fokozott törődéssel fogják körül a gyermeket.

Mindeddig azt hangsúlyoztuk, hogy a gyermekkori pszichogén zavarokban *a személyi környezet és a gyerek közti konfliktus* jut kifejezésre. Amint a fejlődés előrehaladásának fordulatai is tükrözik, a megizmosodó kontrollfunkciók és a gazdagodó értékrendszer lehetővé teszik azt, hogy a gyermek már kettős szorításba, saját normáinak és a külső igényeknek a harapófogójába kerüljön. Az így kialakuló *konfliktus egyaránt belső, lelki és külső, környezeti. Ereje annál nagyobb, minél labilisabb és diszharmonikusabb az a miliő*, amelyben a gyermek saját biztonsága, elfogadottsága érdekében is igyekszik átvenni, beépíteni a szülők rá vonatkozó elvárásait. A szülővel való kapcsolat azonban nem egyoldalú, a hatásokat elszenvedő passzivitás, hanem kölcsönösségi viszony.

A szülők már gyermekük születése előtt akaratlanul is hordoznak magukban egy képet az ideális gyermekről. Ehhez mérik gyermekük minden megnyilvánulását. Ezt a belső képet (ímagot) vetítik vissza rá, ennek tükrében

törekcszenek elérni, hogy gyermekük olyanná váljék, amilyennek őt látni szeretnék. A tudatos nevelői attitűdök mögötti, mélyen rejlő tudattalan fantáziakép sokszor eredményez torzító projekciókat (kivetüléseket). Aszerint látják és ítélik meg gyermeküket, hogy milyen mértékben tér el e belső képtől a gyermek valós magatartása. Eszerint tarthatják őt jobbnak vagy rosszabbnak a valóságosnál. Ha elvárásaik túl magasak, merevek vagy egysíkúak, akkor ezzel mintegy gúzsba kötik a gyermek szabad kibontakozását. Belekényszerítik olyan elvárások hálójába, amelyek teljesíthetetlenek, és így eredménytelen, vergődő próbálkozásokra készítetik a gyermeket. Ugyanakkor nem értik, miért nem válik olyanná, mint azt szeretnék.

Amikor a szülők számára betegségjelzés-értékű tünetek jelentkeznek a gyermeknél, fordulat áll be. A betegség minden más kérdést háttérbe szorít, és a gyermekkel kapcsolatos elégedetlenségük magyarázatra lel a betegségben. Sokszor tapasztaljuk, hogy a gyermek személyiségzavara, neurotikus tünete teljesen elfoglalja a családot, felszippantja a családban rejlő konfliktusokat, és a gyermek betegsége egyetlen problémaként jelenik meg.

Ez azért lehetséges, mert *a gyermek pszichés problémái többnyire a családrendszer egyensúlyának zavarait is tükrözik*. A kedvezőtlen, megbetegítő hatású családi helyzetekben többnyire a gyermek az agressziót elszenvedő szereplő. Vagy rajta csattannak a szülők összeütközésének indulatai, vagy a szülők sérült, zavart és célszerűtlen kapcsolatai mintáinak átvétele útján válik hibássá és alkalmazkodásképtelenné a magatartása. Ha viselkedése olyan, amilyet az apa és az anya egymásban elítél, akkor még inkább belekerül a rosszallások,

büntetések veszélyébe. Rajta futhat le a szülők egymásnak szóló vagy a külső környezetből hazavitt indulata. Szándéktalanul is benne büntethetik meg házastársuk elviselhetetlennek érzett tulajdonságait, viselkedését. Így *a családi viszályokban mindig a gyermek az, aki a legrosszabbul jár.*

A családi „gumiketrec” bezárhatja a gyermeket az infantilizmus fogságába, a belső problémák bűnbakjává teheti, személyiségzavara pedig elfedheti annak a miliőnek a hibáit, amelyben a gyermek mint leggyengébb – sérültté vált (Reiter, L., 1975).

Az eddigiek alapján összefoglalhatjuk, hogy a gyermekkori *neurotikus zavarok talaját* a személyiség társas környezetének, főként *a családnak a diszharmóniái alkotják.* A gyermek visszatükrözi azokat a konfliktusokat, amelyeket élette, családja hordoz. A személyiségrendszer egyensúlybomlását kifejező tünetek tulajdonképpen veszélyjelzések. A gyermek belső (pszichikus) és a családi környezettel való külső (interperszonális) *konfliktusainak* közlése. E jelzések nem azonosak a betegséggel. Nem minden tünet betegség, de minden tünet az időlegesen vagy tartósan megzavart fejlődés jele.

A zavarok egyaránt létrejöhetnek a fejlődés kritikus időszakaiban és az egyes szakaszok váltásainál. Ezek a specifikus fejlődési konfliktusok, amelyek rendezett és harmonikus családmiliőben kedvezően oldódnak. A tartósan diszharmonikus családi légkörben viszont a szintváltási konfliktusok és a közvetlen, miliőeredetű hatások együttes, egymást erősítő traumatizáló tényezőkké válnak, és megakasztják, késleltetik a továbbfejlődést. A

korai zavarok veszélye éppen abban rejlik, hogy meggátolják és hibás vágányra vihetik a személyiség fejlődését. Kedvezőtlen esetben pedig előfutárai lehetnek a későbbi, felnőttkori neurózisnak.

A gyermeki plaszticitás, a belső változásra való nyitottság azonban magában rejti a traumákon való túljutás, az önfejlődés ígérétét is. Ha idejében megtörténik a zavar felismerése, ha a gyermek a szorongás állapotában megfelelő segítséget kap, akkor a zavarok többnyire kedvezően feloldhatók és rendezhetők. Ne bízzunk abban, hogy a gyermek „kinövi” a baját, ne hagyjuk súlyossá válni az állapotát! Ennek érdekében a gyermeknek elsődlegesen pszichés segítségnyújtásra van szüksége. A neurotikus kontaktuszavar és érzelmi krízis éppolyan úton szüntethető meg, ahogyan kialakult: *emberi kapcsolaton át*. Ez a *speciális gyógyító kapcsolat a pszichoterápia*. Ez nemcsak a szorongást és a tüneteket szünteti meg, hanem a gyermeki fejlődés szocializációs folyamatában bekövetkezett töréseket, hibákat és konfliktusokat is feltárja. Segít ezek feldolgozásában, és új adaptív, örömszerző kapcsolatformákra teszi képessé a gyermeket (reszocializáció).

A hibás, célszerűtlen viselkedés, a betegségértékű tünetek, amelyek átmenetileg, súlyos áron egy kártékony és törekeny egyensúlyt hoztak létre a gyermekben, egyszersmind a kontaktusaiban beteg család tünetei is. Ezért a gyermeki neurotikus állapot rendezése mindig szükségessé teszi annak a miliőnek a rendezését is, amelyben a gyermek él és ahol megbetegedett. Ennek pedig nem csak a gyermek gyógyulása szempontjából van jelentősége. A családi kapcsolatok megbetegítő formáinak

felismerése, korrigálása, a család érzelmi újranevelése, összhangjának kialakítása a egész család lelki egészségvédelmét is szolgálja.

A *családterápia* feloldja a családi kapcsolatok kóros és zárt rendszerét. Nyitott, fejlődőképes, tehát egészséges egységgé alakítja a családot, növeli a családtagok egymás iránti türelmét, konfliktustűrését és empátiáját. Az így megújult családstruktúra teherbíróbb, teljesítőképesebb, és betöltheti hivatását; egyaránt szolgálhatja a gyermek és a családtagok biztonságát, jó közérzetét, együttes élményeit és egymást segítő fejlődését.

7. A SZOCIALIZÁCIÓ ÉS A DEVIANCIÁK

A társas lét követelményeitől és normáitól eltérő viselkedésformákat deviáns magatartásnak nevezzük (Andorka R. és mtsai, 1974). A társadalom jogilag meghatározott és szankcionált normáin túl sokféle normarendszer létezik, amely egy-egy népességcsoportra (szubkultúrára) érvényes. Aki vét a normák ellen, azt a kiközösítés, megvetés, megszégyenítés eszközeivel sújtja a közvélemény ereje.

Vannak a deviáns magatartásnak olyan formái, amelyek különböző normarendszerekben egyaránt előfordulnak. Ilyenek: a bűnözés, az alkoholizmus, a kábítószerfogyasztás, az öngyilkosság és a különféle mentális betegségek. Mindezek közös jellemzője, hogy károsak a társadalom és az egyén egészségére és biztonságára.

A devianciák valamennyi formája összetett szocializációs zavarokra vezethető vissza. Kialakulásában *az egyén egész múltja, fejlődéstörténete* játszik szerepet. Nem egyszeri ártalmas hatás, csábítás váltja ki az ilyen viselkedésmódot, hanem az egyéni életelőzmények teszik fogékonnyá a személyiséget a devianciára.

A végzetes önbüntetés

Különösnek látszik, hogy a deviancia olyan formájában, mint pl. az *öngyilkosság*, valamilyen modell nyújthat kedvezőtlen mintát az egyénnek. Az önpusztítás mint

problémamegoldás józan mérték szerint elfogadhatatlan. Az okok megértése csupán érzelmi felmentést adhat.

Az öngyilkosság előzményeiben szerepet játszik a *szubjektíve kilátástalannak ítélt csődhelyzet*, amelyben az egyén úgy érzi, hogy számára nincs lehetőség a továbbélés vállalására. A tettig vezető út és az elkövető személyiség jellegzetességei adnak választ arra, hogy miért kísérli meg az élet feladását.

Az öngyilkosságra veszélyeztetett személyiség jellemző vonásainak feltárását sokféle vizsgálattal kísérelték meg. Főként azért, hogy a túlélőknek hathatós segítséget tudjunk nyújtani, illetve már a szándék szintjén megelőzhetővé váljék az önpusztító tett. A szerteágazó és sokirányú vizsgálatok eredményeit tekintve főleg abban van közmegegyezés, hogy az ilyen személyiségre sajátos *infantilizmus*, gyermetegség jellemző. Ez nem értelmi szinten mutatkozik meg, hanem a társas kapcsolatok formáiban, a kontaktusok éretlenségében. Jellemzője a *függő, alárendelő magatartás*, amelyben az egyén fokozott támaszt, védelmet és segítséget vár a környezetétől, emellett *nem képes megfelelően értékre adni* a partnereknek ezeket a kívánságokat. Kerülő úton, szinte hangulataival és viselkedésének apró rezdüléseivel jelzi ezt a környezetnek, de nem teszi eléggé nyilvánvalóvá. Az ilyen személyiség nem tud önálló (autonóm) felnőttként viselkedni. Valószínűleg azért nem, mert korai szülőkapcsolatában valamilyen sérelem érte, amelynek lenyomatát hordozza. A gyermekkori kapcsolatigény kielégítetlensége mintegy szervíti, megmerevíti a gyermeki alárendelődés kapcsolati sémáját, és így a személyiség minden új kontaktusába ezt az elégtelen mintát viszi

tovább. A kölcsönösség és egyenrangúság hiánya miatt azután mintegy előre bebiztosítja magának a frusztrációkat, csalódást, ezek pedig tovább növelik kontaktuszavarait.

A gyermeki viszonyulási séma mind az *ambivalenciát*, mind az ellenséges rezdülések legátlását, megtagadását magában foglalja. Az öngyilkosjelölt *nem tud a vágyai szerinti módokon agresszív lenni másokkal szemben*, helyettesítő eszközöket sem fogad el, kifelé irányuló ellenindulatait a következményektől, büntetéstől való félelem leblokkolja. Ez a feszültség fordul szembe később az egyénnel. Az ilyen ember fokozott belső igényei miatt szinte *teljesíthetetlen célok elérésére törekszik*. Kudarcai pedig alapot adnak arra, hogy *elégedetlen legyen magával*, és haragját önmagára zúdítsa. Énideáljának magas mércéi a szülői aspirációk közvetlen elfogadásából és beépítéséből erednek. Nem a teljesíthető, reális, hanem a vágyott ideális törekvések képezik teljesítményének mércéjét. Úgy is fogalmazhatjuk, hogy nem az énje, hanem az énideálja vezérli, ez pedig összeütközést szül a reális és az ideális törekvések között. Szorongása és önvádlnása egyre fokozódik, amíg az ördögi kör kezd bezárulni. Egyre kevesebbet teljesít, mert szorong, közben egyre nő az elégedetlensége és reménytelensége. Még van ereje segélykiáltásra (*cry for help*), a létben való megkapaszkodás utolsó erőpróbájára. Mivel azonban kontaktusaiban eddig sem tudta megfelelően értésére adni másoknak a szükségleteit és igényeit, így segélykérése bátortalan és halvány jelzés marad csupán, amelyet csak különös érzékenységgel és nehezen lehet felderíteni. Ebben a stádiumban az öngyilkosjelölt általában megkeres

valakit, hogy belefogódzzék, elmondja problémáit, de szándékát nem képes meggyőzően közölni, nem tud hatékony segítséget kiváltani másokból. Végül bezárul a kör, a teljes kilátástalanság és támasznélküliség, az önmagával szemben érzett harag, a kétségbeesés a tett kísérletéig sodorja az egyént (Buda B., 1971).

Régi megfigyelés, hogy a családi érzelmi krízisek által provokált ún. kiterjesztett öngyilkosságokban a tettes előbb azt öli meg, akivel a legszorosabb érzelmi kapcsolatban van (anya gyermekét, férj feleségét stb.), majd bevárva annak halálát, végez magával is. A pszichoterápiás tapasztalatok hasonló adatokat nyújtanak arról, mintha az öngyilkos valójában mást akarna megölni, egy olyan személyt, akit azonban már mintegy beépített magába, a saját énjébe, akinek törekvéseivel és értékrendjével már azonosult, aki azonban elhagyta, vagy nem tudta elegendő szeretettel elfogadni. Ez a személy lehet az a szülő, akivel a gyermek hajdan azonosult és identitásába olvasztotta annak aspirációit, elvárásait, lehet az a gyermek, akit a szülő „testének részeként” érez magához tartozónak.

Mindeddig az öngyilkosjelölt személyiségének jellegzetességeit foglaltuk össze. Nem adtunk azonban választ arra, honnan ered *a tett mintája*. E tekintetben a látott vagy hallott példák játszanak igen nagy szerepet. Goethe ifjú Wertherének hatása pl. valóságos öngyilkossági járványt indított el a kor német ifjúságában. Ugyanígy nyilvánult meg a benzines önégetés hatása is az elmúlt években, szerte a világon. Úgy látszik, hogy az öngyilkosságban sem tud az egyén magára maradni, végső azonosulásában sorstársát mintázza. A személyiség konfliktusainak végzetes megoldási lehetősége a példa

erejével sodorhatja az elkövetés felé a *hajlamosított egyén*et.

A járványszerű öngyilkossági minta iránt a testi-lelki átalakulásban levő serdülők „fogékonysága” éppen azért olyan nagy, mert belső labilitásuk gyenge ellenállást képez a végzetes kaland vonzásával szemben. A serdülőkori öngyilkosságok olyan személyiségkrízis végső termékei, amelyekben a fiatal már prolongált és elviselhetetlen feszültségeket él át és más, adekvát megoldásra nem érez belső lehetőséget. A kibontakozó elmebetegségeket jelző szuicid kísérleteken kívül (ezekben szinte nem lelhető fel indíték) előforduló öngyilkosságokban jellegzetesnek látszik az a családi dinamika, amelyben a kegyetlennek átélt, maximalista, túlkövetelő szülő (főleg apa) állandóan érezteti elégedetlenségét gyermekével szemben. Ennek krónikus átélése végül az önfeladásba kergeti a tehetetlenül szorongó fiataalt. A tapasztalatok szerint azonban a gyermek vagy serdülő többnyire *nem akar meghalni*, a felnőttek is gyakran „csak aludni” szeretnének. Nem a halál vonzása, hanem a megmentés reménye és a rádöbbenés vágya mozgatja a serdülőt, tette felhívás: „Figyeljete rám és segítsetek!” Nem számol a veszéllyel, sőt többségük előre átéli fantáziában a szülők, kortársak és tanárok megdöbbenését, gyászát, megrendülését, mintegy vágyik ennek valóságos látványára. Éppen ezért fontos az ún. teatrális öngyilkossági kísérleteket is valóságos veszélyként értékelni, és a gyermeknél vagy ifjúnál felfedezett szándékot, sőt a magatartás szokatlan változását is prodróma- (veszélyhírnök-) jelként kezelni.

Az öngyilkossági példa követésére csak az hajlamosított, akiben a személyiségzavarok már elegendő talajt képeznek

e hatás befogadására. Úgy látszik azonban, hogy a családon belül előforduló öngyilkosság nagyobb esélyt teremt a példa követésére, mint egyéb, külső környezeti öngyilkossági példák. Lehetséges az is, hogy a család belső patológiája alakít ki olyan rejtett zavarokat, amelyek adott krízisfeltételek között elvezethetik az önfeladásig. *A példa tekintetében inkább az öngyilkosság módjának megválasztása látszik döntőnek, mindehhez azonban az egyén lelki zavarai adják meg az alapot.*

Az eddigiekben követett, öngyilkossághoz vezető személyiségkrízis folyamata és a tett megválasztásának módja azonban nem érvényes minden öngyilkosságra, csupán azokra, amelyekben a tett elkövetése előtt nem vált nyilvánvalóvá a testi vagy lelki betegség, és csak az elkövetett kísérlet, illetve a túlélés derít fényt a személyiség rejtett patológiájára.

Út a kriminalitás felé

Napjaink sokat hangoztatott világjelensége a fiatalkorúak bűnözési arányának megnövekedése. Bár e területen – szemben az öngyilkossági statisztikával – nem tartozunk a világelsőkhöz, mégis mind fontosabb annak elemzése, *miért és hogyan* alakul ki a fiatalokban a gyakran már nemcsak szabálysértő, hanem törvényellenes magatartás.

A magyarázatok összefűzésében könnyű és tetszetős megoldást kínál számos – ma már közhelyszerű – megállapítás: a civilizáció fokozott alkalmazkodási és teljesítménykövetelményei, a fejlődés belső konfliktusainak nehézségei között vergődő fiatalok

elmagányosodása, a tudományos-technikai fejlődés áttekinthetetlensége, az embertől elidegenülő, misztifikált technikai kultúra, az urbanizáció, a napi életritmus felgyorsulása, az értékek és életmód forradalmi változásai stb. Nem ritka az a nézet, amely a hagyományos családi életforma felbomlását teszi felelőssé a bűnöző személyiség „kitermeléséért”, és a nevelési elhanyagolásban látja minden deviancia okát.

A spekulatív magyarázatok aligha tudnak arra válaszolni, mi okozza azt, hogy az azonos követelmények, életforma és feszültségek között élő fiatalok közül *miért válnak csupán egyesek* normaszegővé, amíg mások megtalálják a helyüket a közösségekben, és értékes alkotó célokban, harmonikus emberi kapcsolatokban valósítják meg önmagukat. Mindenesetre a tapasztalatok szerint a rendhagyó viselkedésformák jelentkezésének fő időszaka a serdülő- és ifjúkor, az identitásváltozás nagy fordulata.

A személyiségrendszer sérültségét kifejező kriminális, antiszociális viselkedés sokféle bűntényben realizálódhat. A szökés, csavargás, lopás, bandákba sodródás és csoportbűnözés, az erőszak különféle formái, a közvagyon és életellenes cselekmények stb. széles sorát azonban egy közös tényező egységesíti: *a személyiségfejlődés kétségtelen zavar*a, amely miatt a fiatal szembekerül a társadalmi követelményekkel, végül pedig a társadalmi szabályozás hivatalos rendszerével. Amikor a fiatal a bűncselekményt elköveti, már csak a végeredményét látjuk annak a folyamatnak, amely a tettig elvezette. Az előzménykutatásban sokféle magyarázat és megközelítés ismeretes napjainkig. Ezek szerint *a gyermek* azért hajlamosított a bűnözésre, mert 1. értelmi fejlődése nem

megfelelő; 2. érzelmi életének fejlődése sérült; 3. gyenge és elégtelen az énrendszerének szervezettsége, differenciálatlanok a szorongáscsökkentő és énvédő technikái; 4. nincs megfelelő érték- és normarendszere, gyenge a lelkiismereti kontrollja; 5. alacsony a feszültségtűrése, nem tudja késleltetni vágyainak megvalósítását, infantilisan mohó, a frusztrációkra azonnali agresszióval tanult meg válaszolni; 6. kevés érzelmet kapott a családjában, ezt pótolja kerülőúton, egyben antiszociális magatartásával bosszút áll környezetén.

A családi szocializáció oldaláról hasonlóan gazdag a hajlamosító hatások köre. Ilyennek tekinthető: 1. az anyakapcsolat hiánya, megszakadása, a gondozó személyek váltakozása a korai életszakaszban; 2. az anya személyiségzavara, amely lehet rejtett vagy nyílt, mindkettő egyaránt akadályozza az érzelmi élet és motivációs rendszer alapjainak megteremtését; 3. a családi értékek labilitása és eltérése a közértékektől; 4. az azonosulási folyamat törései, zavarai: a példaadó személyek hiánya, váltakozása és eltérő értékrendje, a minta elérhetetlensége („tökéletességi” elvárások a szülők részéről, amelyek nem a gyermek képességeihez és lehetőségeihez simulnak), a kedvezőtlen minta (pl. antiszociális, alkoholista, bűnöző szülők), az identifikáció negatívvá válása, amely főként a serdülőkori negatív identitásválasztásban realizálódhat; 5. a nevelésmód brutalitása, ridegsége, elhanyagoló attitűd vagy túl szigorú, de következetlen nevelésmód; 6. a jutalmazási módok torzulása (pl. a szülők a gyermek hibás cselekedeteit akkor büntetik, ha nem sikerült annak eltitkolása a „világ” előtt);

7. a család belső patológiája, amelyben a gyermek válik bűnbakjává a szülői összeütközéseknek, és ez kialakítja a gyermek családból kiválási és menekülési késztetéseit.

A tágabb környezeti hatások felől is számos hajlamosító tényező erősítheti a deviáns fejlődést. Ilyenek: 1. az iskolai teljesítmény- és magatartáskudarcok, amelyek megoldásában a gyermek nem kap érzelmi támogatást, védelmet és segítséget a nevelőktől; 2. a családi diszharmóniából elvágyódó, magára hagyott gyermek találkozása a korcsoporti vagy idősebb gyermekekből szerveződő galerikkal, bandákkal; 3. a gyermeket érő csábítások, amelyek többnyire a segélytelen, magányos, más közösségbe vágyódó gyermekek számára jelentenek valódi veszélyt; 4. a deviáns kortárs csoportok által nyújtott kedvezőtlen minták, amelyek a kriminális identitás kialakulásának kedveznek (ennek kulturális szignáljai pl. a tetoválás, egyenöltözet, hajviselet stb.).

Mindezek a *tényezők azonban csak a gyermek sajátos, egyedi feltételrendszerén át válhatnak tényleges ártalomná*. A gyermek–család–környezet kapcsolatának valamennyi ártó hatásában döntő az, ahogyan e hatásokat a gyermek belsőleg feldolgozza. Éppen ezért fontosak azok a korai ártalmak, amelyeknek leküzdésében a gyermek még idegrendszeri, lelki és szociális szinten egyaránt eszköztelen.

A kriminális személyiségalakulás nem vezethető le meghatározott kórlélektani állapotokból, jóllehet a mentális betegségek számos rendellenes és törvénysértő magatartás háttértényezői lehetnek. A bűnözővé válás nem magyarázható egyértelműen egy bizonyos lelki

betegséggel, míg viszont minden kriminális fejlődés háttérében rendellenes, megzavart személyiségsszerveződést feltételezhetünk.

Mi ennek a személyiségtorzulásnak az *alapvonása*? Elsődleges-e a gyermek érzelmi sérültsége, norma- és értékrendszerének hiányossága, vagy megfelelő értéktudat ellenére sem képes normakövető magatartásra, mert realitásmérlegelő énrendszere szervezetlen?

A joggyakorlatban jól ismert, hogy a bűnöző sokszor kiválóan ismeri a büntető törvénykönyvet, de *nem érzi magára kötelezőnek* a társadalmi elvárásokat és szabályokat. Ezt a jelenséget az antiszociális viselkedést tanulmányozó Clecley (1955) ún. *szemantikai debilitás*nak nevezte el. Az ilyen érzelmi jelentésátélési fogyatékoság abban áll, hogy az értékek és normák tudását nem kíséri érzelmileg elfogadott meggyőződés, a tilalmak nem váltak a személyiség saját belső szabályozó eszközeivé. Ezért nem éli át azt a szorongást, amelyet a belső normarendszerrel rendelkező ember mindig érez, ha szándékai ütköznek erkölcsi értékeivel. A bűnöző lelkiismerete gyenge, nem szorong, csupán utólag fél, amikor szembeállítják tette következményeivel, a büntetéssel. Nincs megfelelő előre elképzelési képessége, ezért a szándékai megvalósításának nincs belső akadálya, viszont tettéért a felelősséget nem képes vállalni. Éppen ezért ritkább fiatalokban a magányos bűnözés. A csoportos bűnelkövetés cinkosi azonosulásban oldja fel a felelősséget, a számonkéréskor viszont a tettesek bűnöző szolidaritását könnyen áttöri a következmények megismerése. Ilyenkor könnyen feladják társaikat saját helyzetük javításáért.

A szemantikai debilitást egyértelműen igazolják a bűnözők erkölcsi fogalmainak fejlettségére vonatkozó vizsgálatok is. A bűnöző fiatalok ugyanúgy ismerik a kötelező szabályokat és az erkölcsi követelményeket, mint alkalmazkodó életvitelű társaik (Popper P., 1970 és Puruczky M., 1976). Ezek azonban élettelen és funkciótlan ismeretek, érzelem nélküli fogalmak, mert hiányzik a jelentések meggyőződéses elfogadása.

A *morális fogyatékos* kialakulásában egyaránt szerepet játszik az *azonosulási folyamat tökéletlensége*, zavara és *a személyiségrendszer érzelmi alapjainak hiányossága*. A sokféle hajlamosító tényező közül alapvetőnek látszik az anya érzelmileg elhanyagoló magatartása, az anyától való korai (többnyire hároméves kor alatti) ideiglenes vagy tartós elszakadás, a szülők részéről pedig a gyermek valamilyen formájú elutasítása. Vikár Györgyöt (1970) idézve állíthatjuk: „Akitől megvonták az érzelmi táplálékot, annak egyetlen segítsége az erőszak. A szeretetében megcsalt gyermeknek felnőttkorra már csak a gyűlölet marad.”

A nevelői segítségnyújtás szempontjából különös figyelmet érdemel az a legújabb esetkövetéses vizsgálat, amely 55 visszaeső, törvénysértő fiatalkorú bűnöző személyiségfejlődési folyamatát és réteghelyzeti szociokulturális miliőhatásait elemezte (Puruczky M., 1976). Eszerint mielőtt a fiatalok a bűnözésig eljutottak, *első nyilvánvaló konfliktusaik és kudarcaik az iskolában jelentkeztek*. (Hasonló eredményt mutatnak Popper P. korábbi hazai vizsgálatai is.) Az iskolai kudarcokat dac, szembe fordulás, ellenállás, elzárkózás és renitens magatartás követi, majd pedig menekülésszerű csavargással próbálják enyhíteni a frusztrációikat. Az iskola ilyenkor „a növendék érdekében” igyekszik a tanulótól megszabadulni (más

iskolába helyezés, felmentés stb.). 53 fiatal bűnöző közül 37 esetben mutatkozott több ilyen iskolai törés, alacsony és formális iskolai végzettség (bizonyítvány, amelyet nem fedeztek ismeretek). Egyidejűleg ezeknél a fiataloknál az erőszakos bűncselekmények felé tolódott el a bűnelkövetés jellege. A fiatalokat nem érdekelte szüleik élete, kiszakadtak a családból, a szülők sem törődtek gyermekeikkel. Az apák több mint fele alkoholizált, a gyermekek 94%-a számolt be rendszeres, csoportos italozásról.

A deviáns magatartású fiatalok inkább a kisebb gyermeklétszámú családokból kerültek ki, többségük egyke. Ez rávilágít arra, hogy a *testvéri szolidaritás és a testvérhelyzeti alkalmazkodás jelentős szocializációs tényező*. A mélyen személyiségbe ivódó, életképes etikai és morális motívumok kialakulásához előnyösebb a többgyermekes családhelyzet, a testvérviszonylatban korán átélhető kollektivitás.

A deviáns viselkedés első kriminális cselekményének fő időszaka a serdülőkor, amelyben az önállósági törekvések megerősödésével a frusztráló vagy közömbössé vált szülőktől és a fiatalt segélytelenül magára hagyó közösségektől könnyebb az elszakadás. A fiatal magányosságát feloldja a galériai közössége, amelyekben elfogadásra és társakra talál, ugyanakkor antiszociális identitást tehet magáévá.

Mindez fontos gyakorlati-pedagógiai feladatokat jelent a család-, gyermekvédelmi és kriminalisztikai munkában. A megelőzés kulcskérdése a családi életre nevelés, a mentálhigiénés ismeretek színvonalának általános növelése. A segítségnyújtásban pedig minden pedagógiai teendő alapja a személyes, elfogadáson és bizalom

előlegezésen alapuló emberi kapcsolat (Zulliger H., 1961), amely a társadalmi értékek felé vezető visszatérés *járható útján* tudja tartani a mélyen magányos és kapcsolatra vágyó fiataalt.

Menekülés a valóságból

Ha jól érezzük magunkat abban a világban, amelyben élünk, ha kis közösségeink, családunk körében elfogadásra találunk, akkor nincs bennünk elvágódás, hiányérzet vagy menekülési törekvés. Világszerte mind gyakoribb azonban az a jelenségkör, amelyet leginkább a „menekülés a valóságból” mottóval láthatnánk el: ez a *kábítószerfogyasztás*. Hazai viszonylatban ez kevésbé súlyos probléma a felnőttek között, azonban az utóbbi években rangos helyre került az ún. pálmázás (szerves ragasztószer szívása) a fiatal korosztályban (Kisszékely Ö., 1974).

Ha a család nem tud elegendő vonzerőt kisugározni, ha nem alakította ki a gyermek odatartozási érzéseit, akkor könnyebben elsodorják a külső hatások. Nem csoda, hogy a fiatalkorúak körében a pálmázás többnyire egykorú, azonos nagyobb közösséghez (iskola, kollégium, munkahely) tartozó kiscsoportokban történik.

Egy pálmázó kiscsoporttal történt hazai vizsgálat (Juhász E., 1975) jellemzőnek találta a pálmázásra készítő indítékok között a fiatalok *magányosságérzetét, örömkeresési igényét, menekülésvágyát* a család elviselhetetlennek érzett légköréből. A családok többsége zilált, széteső, érzelmileg elhanyagoló volt, más részük

viszont kifelé „tökéletes” családképet nyújtott. Gyermeküknek mindent megadtak a szülők, és nem vették észre, hogy a pénz, ajándékok, a kívánságok teljesítése mellett a legfontosabbat nem tudják nyújtani: a gyermek felé forduló őszinte érdeklődést, törődést és szeretetet. A gyermeknek nem volt háterszága, kijátszhatta mindent megengedő szüleit. Beszámoltak pl. arról, hogy amit nem adott meg az egyik szülő, azt azonnal teljesítette a másik. Az egymásnak ellentmondó nevelés érzelmileg jóvátehetetlenül lerombolta mindkét szülő tekintélyét a családban. A gyermek azt tett, amit akart, így végső fokon magányossá vált.

Amit nem tud megadni a család, azt megkeresi a gyermek másutt. Így alakulhatnak ki olyan gangek, amelyek az összetartozás érzését tudják nyújtani a fiatalnak. A ragasztózók közül többen „gátlásaik” oldására, a félelmek megszüntetésére, „balhék” következményeitől való félelem csökkentésére folyamodnak a ragasztószívás gyönyöréhez. Ilyenkor kusza álmokképekben valósulnak meg vágyaik, ábrándképeikkel találkoznak, gyönyörű nőekkel, világhírű boxolóval, nagylelkű mecénással, aki pénzt, lakást, kocsit ajándékoz nekik stb. Vágyaik és a valóság leküzdhetetlen távolságát mesterségesen hidalják át, az időszakos öröm kedvéért lemondanak a hosszú távú erőfeszítésről.

A pálmázó fiatalok kiscsoportját mint deviáns csoportot az „ügy” köti össze. Nincsenek hasznos együttes programjaik, sem egyéb terveik vagy vágyaik a jövőre nézve. Ezek a fiatalok többszörösen veszélyeztetettek, mert az élettel szembeni elközömbösödés, minden érték elvesztése, megtagadása és az új értékek kialakításának

hiánya üressé, érdektelenné, labilissá teszi a személyiséget, és ez egyaránt viheti őket az öngyilkosság, kriminalitás, agressziókiélés vagy egyéb devianciák irányába (Böszörményi Z., 1974).

ZÁRSZÓ

Az emberi fejlődés bonyolult útjának, veszélyeinek, hibáinak, a következmények lehetőségeinek feltárásában mind előbbre jut a tudományos megismerés. Ez növeli felelősségérzetünket, erősíti tudatos állásfoglalásainkat, egyben nevelési elveink és gyakorlatunk rugalmas változtatására ösztönöz.

Ugyanakkor, ha szétnézünk „saját portánkon”, napról napra szembekerülünk a hibás gyakorlattal: meggyökeresedett, vaskalapos doktrínákkal, hamis előítéletekkel, merev sablonokkal találkozunk. Ezek tehetetlenségi nyomatékként nehezednek rá a nevelőmunkára, ellenállnak az újnak, vagy akadályozzák a kezdeményezéseket. Ezzel számot kell vetnünk, ha változást akarunk elérni a szemléletben és a gyakorlatban.

Még fontosabb azonban tudnunk, *mit kell tenni adott lehetőségeink között*. Hogyan segíthetünk önmagunk és környezetünk szülői, nevelői munkájában, hogy elkerülhessük az ártó hatásokat. Úgy véljük, hogy az orvoslás „nil nocere” (nem szabad ártani) elve általános érvényű. Ehhez azonban olyan mentálhigiénés kultúra szükséges, amelyről hazánkban ma még alig beszélhetünk.

Olyan egységes, leszűrt és ellentmondásmentes, tapasztalatokkal is ellenőrzött lelki egészségvédelmi ismeretanyag sem áll még rendelkezésre, amellyel a kötelező és általános felvilágosító munka missziója megvalósulhatna (Métneki J., 1974). Bár egyre több ismeretterjesztő kiadvány törekszik az egészséges életre nevelés ismereteinek átadására, nem létezik erre

vonatkozó receptkönyv. Az ismeretek pedig többnyire éppen oda nem jutnak el, ahol a legnagyobb szükség volna rájuk.

Az *egészséges életmódra* és a *családi életre nevelés* éppolyan követelményeket foglal magába, mint az „életre nevelés” általában. Hatásait a szülői, nevelői attitűdök, környezeti magatartásformák, bánásmódok és eszközök határozzák meg, főként *a példa* önmaga. Ehhez azonban a *mentálhigiénés kultúrát* kellene átfogóan érvényre juttatni a társadalmi tudatban (Hárdi I., 1973).

A hatékony egészségvédelmi gyakorlat mégsem csak szervezési kérdés. Ott dől el, ahol valamennyi társadalmi hatás átkapcsolódása, közvetítése megfelelő érzelmi hőfokon és indítékerővel zajlik: a családban és a kiscsoportokban. Azt a törekvést kell önmagunkban, családukban, baráti és munkahelyi közösségeinkben felkelteni, amely az *elmélyültebb önismeretre, az egymás közti kapcsolataink tartalmának, minőségének megismerésére sarkall*; erősíti vagy kialakítja az *egyenrangú, kölcsönösségen alapuló* kontaktusokat, és növeli a felelősségvállalást. Önmagunknál és környezetünkönél kell kezdenünk e kultúra kimunkálását, hogy ez a példa erejével hasson mindazokra, akikkel együtt élünk, dolgozunk.

A kétirányú, részint társadalmi szintről, részint az egyén és a kisközösségek felől indított törekvések idővel a gyakorlatba ültetik át a mentálhigiénés kultúrát. Addig azonban sokféle tennivaló vár ránk. Mindenekelőtt a gyermeki világnak és saját személyiségi hatótényezőinknek mind teljesebb megismerése. Ezt kívánta elősegíteni ez a könyv is. Részvállalásunk

felelőssége nem csekély. Tudatos emberformáló munkánk önmagunk alakításán, ismereteink állandó fejlesztésén át érheti el azt.

„Míg megvilágosul gyönyörű
képességünk, a rend
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent
a termelési erőket odakint, s az
ösztönöket idebent...”

(József A.: A város peremén)

IRODALOM

- Ammon, G.*: Dinamische Psychiatrie. Luchterhand Verlag, Ulm, 1973.
- Argyle, R.*: Bodily Communication. Methuen, London, 1975.
- Berne, E.*: Transactional Analysis in Psychotherapy. Grove Press, New York, 1961.
- Berne, E.*: Games People Play. The Psychology of Human Relationships. Grove Press, New York, 1964.
- Bosch, G.*: Das infantile Autismus. Springer Verlag, Berlin, 1970.
- Brocher, T.*: Csoportdinamika és felnőttoktatás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1975. („Pszichológia – nevelőknek” sorozat.)
- Buda B.*: „Double Bind”. Kommunikációs szociálpszichológiai elmélet a schizophrenia keletkezéséről. Magy. Pszich. Szle, 22:540, 1965.
- Buda B.*: A serdülőkor szociálpszichológiája. In: Serdülőkor, Szerk.: Havas Ottóné, Tankönyvkiadó, Budapest, 1970.
- Buda B., Hajnal A.*: A család természetéről. Egy rendszerelméleti modell körvonalai. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Módszertani Közlemények, Budapest, 1973.
- Buda B.*: A pszichiátriai szociológia. Problématerületek, dilemmák, fejlődési perspektívák az amerikai kutatások tükrében. Szociológia, 3:355, 1972.
- Buda B.*: A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Szakkönyvtár. Budapest, 1974.

- Buda B., Szilágyi V.*: Párvalasztás. A partnerkapcsolatok pszichológiája. Gondolat, Budapest, 1974.
- Byrne, D.*: Repression-sensitisation as a dimension of personality research. In: Maher, B. A. (Ed.): Progress in experimental personality research. Vol. I. Academic Press, New York, 1969, 1964.
- Child, J. L., Ziegler, E.*: Socialization. In: The Handbook of Social Psychology, III., Eds.: Lindsey, G., Aronson, E., 1969.
- Dührssen, A.*: Psychogene Erkrankungen bei Kindern und Jugendlichen. Verlag f. med. Psychol., Göttingen, 1961.
- Erikson, E. H.*: Identity, Youth and Crisis. Norton, New York, 1968.
- Eysenck, H. J., Rachman, S.*: Neurosen. Ursachen und Heilmethoden. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1972.
- Freud, A.*: Das Ich und die Abwehrmechanismen. Int. Psychoanal. Verlag, Wien, 1937.
- Freud, S.*: Das Ich und das Es. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1967.
- Füzék B.*: A család-pszichoterápiáról. Orv. Hetil. 114. évf. 40:2416, 1973.
- Hárdi I.*: A mentálhigiéne néhány alapkérdése. Eü. Felvilágosítás, 14:7, 1973.
- Hermann A.*: Emberré nevelés. Budapest Sz. főv. Irod. és Műv. Intézete, 1946.
- Hermann I.*: Az ember ősi ösztönei. Pantheon, Budapest, 1943.
- Höck, K.*: Neurosen. VEB Deutscher Verlag, Berlin, 1974.
- Kon, I. Sz.*: Az én a társadalomban. Kossuth Kiadó, Budapest, 1967.
- Komlósi S.*: A család és a környezet szerepe a nevelésben. In: Az alakuló ember. Szerk.: Lux Alfréd. Gondolat, Budapest, 1976.
- Kozéki B.*: Motiválás és motiváció. Tankönyvkiadó, Budapest, 1975.
- Kulcsár Zs.*: Személyiségpszichológia. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974.
- Kun M.*: Pszichiátria és pathopszichológia. Egyetemi jegyzet, Kézirat, Budapest, 1968.

- Kun M., Füredi J., Füzék B.*: A családterápia elmélete és gyakorlata a pszichiátriában., Orvoseképzés, 48:470, 1973.
- Marton L. M.*: Korai társamegvonás (szociális depriváció) hatására fellépő kóros viselkedés élettani közvetítő folyamatai. Magyar. Pszich. Szle., XXIX. k. 2:275, 1972.
- Mérei F.*: Az együttes élmény. Társas lélektani kísérlet gyermekeken. Officina, Budapest, 1946.
- Mérei F.*: A társkapcsolatok megszilárdulása és fejlesztése az óvodákban. Magyar. Ped. Szle., 2:117, 1966.
- Mérei F., V. Binét Á.*: Gyermeklélektan. Gondolat Kiadó, Budapest, 1970.
- Mérei F.*: Közösségek rejtett hálózata. Közg. és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971.
- Mérei F.*: Szociometria, a mikromilió szociálpszichológiai vizsgálata. In: Orvosi pszichológia. (Szerk: Tariska István), Budapest, 1974.
- Mérei F.*: Az önismereti érzékenység a serdülőkor kezdetén. In: Az alakuló ember, Szerk.: Lux Alfréd. Gondolat, Budapest, 1976.
- Mitscherlich, A.*: Krankheit als Konflikt. Frankfurt am Main, 1968.
- Moussong-Kovács E.*: A személyiség biológiája. In: A biológia aktuális problémái. Medicina Kiadó, Budapest, 1975.
- Nemes L.*: Pszichogén tünetképződés kisiskoláskorban. Pszichológia a gyakorlatban, 25. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- Nemes L.*: Gyermekkori pszichogén fejlődési zavarok és neurotikus tendenciák. In: Klinikai Pszichológia Szerk.: Tariska I., Orvostovábbképző Intézet továbbképző jegyzetei, 1976.
- Parent-Infant Interaction. Elsevier, Excerpta Medica, North Holland, Ass. Scient. Publ., Amsterdam, Oxford, New York, 1975.
- Pertorini R., Horváth Sz., Jubász E.*: A gyermekkori család felbomlásának jelentősége a neurosis aethiopathogenesisében. Ideggyógy. Szle. 27:385, 1974.
- Pertorini R., Horváth Sz., Jubász E.*: A szülők magatartásának és egyes gyermekkori szociális tényezők-

- nek jelentősége a felnőttkori neurózisban. Ideggyógy. Szle. 29:255, 1975.
- Ranschburg J.*: Félelem, harag, agresszió. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973. („Pszichológia – nevelőknek” sorozat.)
- Richter, H.*: Eltern, Kind und Neurose. Stuttgart, 1963.
- Sipos K., Juhász E., Vida L-né*: A szülők megítélésének vizsgálata... Pszich. Tanulmányok XIV., 57, 1975.
- Spitz, R. A.*: Vom Säugling zum Kleinkind. Stuttgart, E. Klett., 1968.
- Székkács J.*: Egy gyermekcentrikus családterápia körvonalai. In: Klinikai Pszichológia. Szerk.: Tarkai István, Orvostovábbképző Intézet továbbképző jegyzetei, 1976.
- Szilágyi V.*: Pszichoszexuális fejlődés – párválasztási szocializáció. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976.
- Szilágyi V.*: Nemi nevelés a családban. Medicina, Budapest, 1976.
- Szociálpszichológia. (Szerk.: Hunyadi György), Gondolat, 1975.
- Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon. (Szerk.: Hunyadi Gy., Pataki F., Váriné Szilágyi I.) Akadémiai kiadó, Budapest, 1976.
- Wallon, H.*: A gyermek lelki fejlődése. Gondolat Kiadó, Budapest, 1958.
- Wurzbacher, G.* (Hsgb): Die Familie als Sozialisationsfaktor. Der Mensch als sozialiales und personales Wesen. Bd. 3., F. Enke Verlag, Stuttgart, 1968.